

**Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи**

**ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітній ступінь «магістр»**

на тему:

**СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ПІДЛІТКАМИ «ГРУПИ РИЗИКУ» В
УМОВАХ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ**

Виконала: здобувач вищої освіти 162 групи
денної форми навчання

спеціальності 231 «Соціальна робота»

Освітня програма «Соціальна робота

Гілева Інна Олександрівна

Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент Ірина КАРПІЧ

Рецензент: доктор філософії, доцент

Лілія МОРГАЙ

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПІДЛІТКАМИ «ГРУПИ РИЗИКУ»8	
1.1. Загальна характеристика підлітків «групи ризику».....	8
1.2. Чинники та причини виникнення категорій дітей та підлітків «групи ризику».....	16
1.3. Заклад освіти як соціальне середовище для підлітків «групи ризику».....	25
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПІДЛІТКАМИ «ГРУПИ РИЗИКУ»33	
2.1. Соціальна робота з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти.....	33
2.2. Експериментальна робота з визначення особливостей ефективної соціальної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти.....	43
2.3. Організація профілактичної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти.....	52
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	66
ДОДАТКИ	73

ВСТУП

Актуальність проблеми. Кризові явища сучасного життя українського суспільства, передусім посилення тенденції асоціальної, ненормативної поведінки дітей та підлітків, примушують задуматися про причини розхитування та ослаблення, здавалося б, дуже міцної системи «сім'я – школа – суспільство». Причин такого становища можуть бути безліч. Одна з яких, і доволі значна, це зниження авторитету сім'ї та школи, їх взаємовідчуження.

Складні соціокультурні умови життя закономірно супроводжуються зростанням числа як суспільних ризиків, так і груп та осіб соціального ризику. Найбільш вразливими до несприятливих умов соціалізації у розвитку суспільства та найближчого соціального середовища є підлітки, що знаходять своє відображення у порушених соціальних статусах, соціальній дезорієнтації, відхиленнях від нормативної поведінки, труднощах у спілкуванні, конфліктах з батьками і ровесниками, ігноруванні в референтних групах, формуванні комп'ютерних адикцій та Інтернет-залежностей. Тому проблема організації соціальної підтримки підлітків в системі освіти багатовимірною та багатоаспектною.

В цьому аспекті важливу роль відіграє фахівець з соціальної роботи широкого профілю, здатний як організувати дозвілля дітей та підлітків, так і надати їм необхідну соціально-педагогічну підтримку.

Професія соціального працівника з'явився порівняно недавно, ведення цієї посади було зумовлено передусім ситуацією, яка склалася на початку 90-х років в галузі виховання підростаючого покоління. Надалі ж сфера діяльності соціального педагога стала обмежуватися не тільки певною групою дітей та підлітків – важкими, а й дітьми освітньої установи, в тому числі і так звані діти та підлітки «групи ризику». Дана категорія дітей вимагає до себе підвищеної уваги, і основна мета взаємодії з ними – це не допустити переходу дитини в категорію важкого, девіантного зі всіма

витікаючими звідси наслідками, вчасно побачити, попередити, захистити від небажаних наслідків у майбутньому житті.

Ступінь наукової розробленості теми. Означену проблему висвітлювали у своїх наукових доробках вчені різних галузей вітчизняної та зарубіжної науки.

Зокрема, питання причин поширення явища дітей вулиці в теоретичному аспекті висвітлювали праці Т. Алексеєнко, О. Безпалько, Л. Завацької, А. Капської, О. Коваленко, Н. Максимової та інші; негативний вплив вулиці на розвиток особистості дитини та підлітка було розкрито у працях І. Зверєвої, А. Гонєєвої, О. Селіванової та інших; на проблемах вдосконалення соціально-правового захисту дітей та підлітків наголошують О. Караман, І. Ковчина, Ж. Петрочко та інші; питання можливих шляхів вирішення проблеми дітей «групи ризику» висвітлюють праці В. Оржеховської, Н. Сморгунової, І. Тарханової, Т. Федорченко та інші; професійна діяльність соціального працівника з дітьми «груп ризику» висвітлюють доробки Л. Артюшкіної, Р. Вайноли, О. Карпенко, Л. Міщик, Л. Оліференко, О. Січкара, С. Харченко та інші; історичний аспект означеної проблеми присвятили свої наукові доробки Р. Волянчук, І. Діптан, А. Зінченко, О. Ільченко, Т. Янченко та інші.

Особливості соціально-профілактичної роботи з дітьми та підлітками розкривають праці О. Безпалько, Р. Вайноли, А. Капської, Л. Линник, Р. Овчарової та інших учених. Соціально-психологічну та соціально-педагогічну роботу з дітьми та підлітками «групи ризику» розглядають О. Блискун, І. Ващенко, Г. Золотова, О. Клочко, Н. Литвинова та інші.

Однак, незважаючи на велику кількість досліджень з даної теми, проблема соціальної роботи з підлітками «групи ризику» залишається важливою та актуальною. Тому актуальність проблеми зумовили вибір теми нашого дослідження – **«Соціальна робота з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти».**

Об'єкт дослідження – соціальна робота з підлітками «групи ризику».

Предмет дослідження – особливості соціальної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти.

Мета дослідження – розкрити теоретичні аспекти проблеми та здійснити дослідно-експериментальну роботу з визначення особливостей соціальної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти.

Відповідно до теми та мети, визначено такі завдання дослідження:

1. Здійснити загальну характеристику підлітків «групи ризику» та висвітлити причини їх виникнення.
2. Проаналізувати заклад освіти як соціальне середовище для підлітків «групи ризику».
3. Визначити особливості соціальної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти.
4. Розкрити зміст профілактичної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти.

При написанні нашої роботи ми використовували такі методи дослідження:

загальнотеоретичні – аналіз наукових джерел, вивчення та узагальнення досвіду вчених;

емпіричні – спостереження, бесіда, анкетування;

статистичні – обробка здобутих експериментальних даних.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Піщанобрудського професійного аграрного ліцею Кіровоградської обласної ради.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що:

- Здійснено загальну характеристику підлітків «групи ризику» та висвітлено причини їх виникнення.
- Проаналізовано заклад освіти як соціального середовища для підлітків «групи ризику».
- Визначено особливості соціальної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти.

- Розкрито зміст профілактичної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати нашого дослідження можуть бути використані як:

навчально-методичне забезпечення при викладанні окремих освітніх компонент у закладі вищої освіти, зокрема навчальних дисциплін «Основи соціалізації особистості», «Профілактика девіантної поведінки», «Основи соціально-правового захисту особистості», «Соціальна робота з різними групами клієнтів», «Технології соціальної роботи», «Теорія соціальної роботи» та інших;

у процесі підготовки соціальних працівників;

у практиці роботи працівників соціальної сфери, закладів вищої освіти, закладів освіти тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки нашого дослідження обговорювалися на:

Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи» (11 жовтня 2022 р., м. Умань);

Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи» (12 жовтня 2023 р., м. Умань);

Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми підготовки працівників соціальної сфери» (21 квітня 2023 р., м. Умань);

II Всеукраїнській студентській науково-практичній онлайн-конференції «Проблеми та перспективи соціальної роботи та психології в умовах війни» (2 березня 2023 р.);

Всеукраїнська науково-практична конференція «Педагогічне краєзнавство крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні» (21 листопада 2023 р.)

Публікації за темою. Результати роботи висвітлено у 1 публікації, які відображають основні наукові результати нашого дослідження (Інна Гілева. Соціальна робота з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти:

сучасний стан та перспективи . Актуальні проблеми соціальної педагогіки иа соціальної роботи : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Умань, 12 жовтня 2023 р.) Умань : Візаві, 2023. С 63–65)

Структура роботи. Магістерська робота складається із вступу, двох розділі, висновків, списку використаних джерел (63), 1-го додатку. Загальний обсяг тексту магістерської роботи складає 76 сторінок із них 65 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПІДЛІТКАМИ «ГРУПИ РИЗИКУ»

1.1. Загальна характеристика підлітків «групи ризику»

Підлітковий вік – це час підвищеної вразливості, яка зумовлена багатьма фізіологічними та фізичними змінами, впливом однолітків та непереборним бажанням експериментувати тоді, коли відчуття особистості, впевненість у собі, знання та життєві навички ще тільки формуються. У такий період сприятлива та дружня атмосфера, позитивні стосунки з батьками або іншими дорослими, активна участь у громадському житті є одними з головних факторів утримання підлітків від поведінки, яка може їм зашкодити або призвести до потрапляння в ситуації експлуатації, торгівлі людьми, неспроможності захистити себе [49].

Поведінка в соціумі завжди визначається як соціальна. Для неї характерна спрямованість дій на перетворення соціальних умов відповідно до інтересів і потреб людини та потреб соціуму, в якому вона перебуває. Саме у соціальній поведінці відображається рівень соціальних потенцій особи, її знань, умінь і навичок, набутий соціальний досвід. В основі такої поведінки завжди є система цінностей і ціннісних орієнтацій [49, С. 344]. Характер проявів соціальної поведінки залежить від особливостей взаємовідносин людини із соціумом, до якого вона належить, а сама поведінка може розглядатись як одна з форм організації психічного життя людини [39].

До «групи ризику» входять діти та підлітки, які проявляють асоціальну поведінку, починаючи від грубого поводження з дорослими та недисциплінованості в колективі і закінчуючи випадками крадіжок, прогулів, розпивання алкоголю чи наркотиків.

Причина збільшення кількості дітей з «групи ризику» це не тільки критична ситуація в державі, а й сімейна атмосфера і, як наслідок, порушення

стосунків з дорослими. Через порушення стосунків з дорослими процес засвоєння соціальних норм сповільнюється або не відбувається зовсім [39].

Постійне негативне оцінювання особистості або поведінки дитини є травмуючою ситуацією для дитини, і врешті-решт дитина навіть не намагається поводитися нормально.

Різні назви понять висвітлюють різні погляди на дану категорію дітей та підлітків, які, в свою чергу, зумовлюють і різні підходи в діяльності з ними. Наприклад, визначення понять «важкі», «важковиховувані», «педагогічно запусчені», «проблемні» дані таким дітям та підліткам з точки зору педагогів, для яких вони створюють особливі труднощі, проблеми, незручності в їх роботі і цим виділяються серед звичайних дітей та підлітків [47].

Така позиція лежить в основі традиційних педагогічних підходів відносно цих дітей та підлітків, які в кінцевому результаті, як правило, зводилися до ізоляції звичайних дітей від важких. Тому що їх важко виховувати, до них повинні застосовуватися особливі методи вихововного впливу.

Поняття «дезадаптовані» і діти «з девіантною поведінкою» мають соціальний, або швидше соціально-психологічний відтінок та характеризують означену категорію дітей з позиції соціальної норми, а точніше невідповідності їй. Найбільш характерними виявами соціальної і психолого-педагогічної дезадаптації цих дітей та підлітків – є їх агресивна поведінка, конфлікти з педагогами і однолітками, вживання психотропних речовин, здійснення правопорушень (бійки, крадіжки, злочини, шахрайство тощо), невідвідування школи, жебракування, спроби суїциду і т. ін.

Одним із самих поширених і при цьому самим невизначеним серед даних термінів категорії дітей є поняття діти «групи ризику» [39].

Ризик можна розглядати як певну ситуацію, що має непередбачувальні чи невизначені і, як правило, деструктивні чи негативні наслідки, які можуть нанести збитків людині, групі осіб, державі, будь-якій установі чи організації

тощо. На основі такого розуміння ризику визначаються і «групи ризику», в тому випадку, коли мова йде про дітей, підлітків чи молодь [39].

Як зазначає Л. Якубова, група ризику – це «...категорії людей, соціальний стан яких за тими або іншими ознаками не має стабільності, таким категоріям людей, практично, неможливо поодинці перебороти труднощі, що виникли в їхньому житті, які спроможні призвести до втрати ними соціальної значимості, духовності, особистого морального способу...» [58].

Слово ризик означає можливість, велику імовірність чого-небудь, як правило, негативного, небажаного, що може статися або не статися. Тому коли говорять про дітей «групи ризику», мають на увазі, що вони знаходяться під впливом деяких небажаних чинників, які можуть спрацювати або не спрацювати. При цьому мова фактично йде про два аспекти [39].

Перший аспект – це ризик для суспільства, який створюють діти даної категорії. Поняття «група ризику» з'явилося ще до незалежності нашої країни саме в контексті пріоритету суспільних інтересів. Це поняття дозволяло виділяти категорії людей, сімей і т. ін., поведінка яких могла представляти потенційну небезпеку для оточуючих і суспільства загалом, оскільки суперечила загальноприйнятим соціальним нормам і правилам [39].

Другий аспект – і саме під цією точкою зору проблема постала найбільш гостро останнім часом – той ризик, якому самі діти постійно зазнають в суспільстві: ризик втрати життя, здоров'я, нормальних умов для повноцінного розвитку [39].

Аналіз наукових джерел засвідчує, що вчені виокремлюють декілька категорій дітей «групи ризику».

До першої категорії відносять дітей, основним фактором формування девіантної поведінки яких є негативний життєвий досвід. Цих дітей можна визначити вже із зовнішнього вигляду: неохайно одягнуті, недоглянуті. Відразу складається враження, що батьки їм мало приділяють уваги. У таких дітей моральні норми та настанови викривлені: негативні оцінки з боку

дорослих призводять до порушення стосунків у взаємодії вчителя й учня [58, С. 27].

Також до цієї групи дітей відносять бездомних, бездоглядних дітей.

До другої категорії «групи ризику» відносяться абсолютно здорові діти, але які мають помітні відхилення в емоційній та вольовій сферах, тобто вони можуть мати невеликі аномалії у виявленні свого характеру, проте вони призводять до певних труднощів у спілкуванні та навчанні [58, С. 28].

Науковиця Н. Холодецька, залежно від ступеня вираження акцентуації характеру, поділяє їх на виражені та приховані і підкреслює, що «...у підлітковому віці при виражених акцентуаціях особливості характеру загострюються, а під впливом психогенних чинників можливі порушення адаптації. Підліток виявляє свій тип характеру в сім'ї та школі, з однолітками й дорослими, у навчанні та на відпочинку, у праці та розвагах, у звичайних умовах та в складних ситуаціях. Усюди і завжди гіпертимний підліток надто енергійний, шизоїдний від усіх ховається, істероїдний намагається привернути до себе увагу інших...» [58]. Зрозуміло, що звичним правилам поведінки відповідають приховані акцентуації, а в екстремальних умовах більш гостро виявляються акцентуовані риси, які формуються під впливом психічних травм.

Залежно від ступеня вираження акцентуації поділяються на виражені та приховані. У підлітковому віці за виражених акцентуацій особливості характеру загострюються, а під впливом психогенних факторів можливі порушення адаптації. Підліток виявляє свій тип характеру в сім'ї та школі, з однолітками та дорослими, у навчанні та на відпочинку, у праці та розвагах, у звичайних умовах та у складних ситуаціях. Всюди і завжди гіпертимний підліток надто енергійний, шизоїдний від усіх ховається, істероїдний намагається привернути до себе увагу інших [39].

Сховані акцентуації більше відповідають звичним варіантам норми, акцентуовані риси іноді яскраво виявляються в екстремальних життєвих

ситуаціях під впливом психічних травм. У таких випадках не спостерігається помітна соціальна дезадаптація, але для швидкого подолання цих моментів слід знати, за яким типом акцентуації підліток відреагує на психогенні впливи середовища [61].

Підлітки знаходяться в суспільному середовищі, в якому чітко визначені норми і правила, відповідно до яких необхідно діяти. У порушенні соціальних норм і виявляється девіація, яка породжує засудження соціальним оточенням. Таким чином, підлітки в освітньому середовищі привчаються не порушувати відповідні норми і правила. Будь-які відхилення одразу помічаються або вчителями, або навіть однолітками і мають відповідну реакцію. Норма – це теж символічне поняття, оскільки воно має консолідовану основу і визначається суспільством у процесі його розвитку, а згодом закріплюється у правовому полі. На думку, науковців, девіантна поведінка як явище протилежне нормативній поведінці є «системою вчинків, які виходять за межі загальноприйнятих моральних і правових норм, за винятком норм психічного здоров'я» [39].

Не зважаючи на різноманітність понять групи ризику, усі вони зводяться до такого, що діти групи ризику це така категорія дітей, яка потребує допомоги та підтримки. Вже саме поняття «ризик» означає необхідність та важливість надання допомоги та вірогідність дезадаптації дитини у випадку, якщо їй ця підтримка не буде надана своєчасно та кваліфіковано [63].

Учені виділяють основні проблемні групи дітей, які знаходяться у зоні ризику:

- обдаровані діти;
- діти з проблемою у навчанні та розвитку;
- хворі діти, діти з інвалідністю;
- діти із сімей, які опинилися в складних життєвих ситуаціях;
- педагогічно занедбані діти [63].

Варто зауважити, що особливо небезпечною девіацією є суїцидальні наміри підлітків, а згодом і суїцидальна поведінка. Учений О. Христук зазначає, що, «...суїцидальна поведінка підлітка часто є криком про допомогу в разі негараздів у взаємодії підлітків з оточенням, неможливістю самотійно розв'язати проблеми (недарма суїцидальні спроби підлітки найчастіше здійснюють вдома, ввечері чи вдень, коли хтось може втрутитися)» [59].

Причинами суїцидальної поведінки можуть бути особистісні розлади, які виникають тоді, коли дитина чи підліток відчувають відчуження від родини або від однолітків, які їх постійно критикують або насміхаються над ними. Внаслідок цього підліток, щоб пом'якшити психотравмуючу ситуацію, утворює між собою і цим середовищем психологічну дистанцію, сприймаючи його як стороннє, емоційно незначуще [59].

До «груп ризику» відносяться і ті діти, і підлітки, які тяжіють до бродяжництва, які постійно тікають з дому, більшу частину свого часу проводять на вулиці у середовищі собі подібних, перебуваючи у непристосованих для життя місцях. Бродяжництво пов'язане з небажанням підлітка підкорятися батькам і прагненням до свободи від їх виховання.

У найбільш загальному вираженні соціальну поведінку можна класифікувати тільки за ознакою соціальної спрямованості.

На цій підставі традиційно виокремлюють три основних типи поведінки:

- *просоціальну* (як соціально позитивну, на основі її оцінки з позиції дотримання соціальних норм і принципів моралі);

- *девіантну* (таку, що відрізняється від загальноприйнятих у суспільстві норм права, культури, моралі, але не порушує їх принципово).

Видами девіантної поведінки є різні хімічні та нехімічні (у тому числі комп'ютерні) адикції;

– асоціальну (делінкветну, кримінальну), яка вирізняється високим рівнем агресії стосовно інших членів суспільства, насамперед до найближчого оточення [39].

Однак, в останні десятиріччя у суспільстві все частіше виявляється ще один, четвертий тип соціальної поведінки – *ризикована*.

Її не завжди можна ототожнювати з девіантною поведінкою, яка виходить за межі норм. Це, швидше, необдумані та нерозсудливі вчинки, які здійснюються в особливих емоційних станах або внаслідок необізнаності чи неповної обізнаності щодо ризиків, які можуть її супроводжувати. Ризикована поведінка це поведінка, в результаті якої виникає ймовірність порушення здоров'я чи інших небезпек, як для того, хто так себе поводить, так і для його оточення. Отже, ризикована поведінка є певної мірою небезпечною [39].

У науковій літературі подано підгрупи дітей «групи ризику» за різними критеріями [39, 61]:

Медичний критерій [39]:

- діти, які мають хронічні хвороби внутрішніх органів;
- діти, які мають проблеми з органами слуху, мови та зору;
- діти, які часто та довго хворіють;
- діти, які перебувають на обліку у психоневролога;
- діти, які перенесли складні медичні операції та тривало перебували у закладі охорони здоров'я;
- діти, які перенесли стреси.

Соціальний критерій [39, 61]:

- діти, які живуть в асоціальній родині (зневажливе чи агресивне ставлення до дитини чи підлітка);

діти, які проживають у малозабезпеченій сім'ї;

- діти, які проживають у сім'ї біженців, вимушених переселенців (проблеми адаптації та мовні);

діти, які перейшли до нового закладу освіти, класу, змінили місце проживання (проблеми з адаптацією);

- інші причини.

Навчально-педагогічний критерій [39, 61]:

- діти, які мають тривалу неуспішність у навчанні;
- діти, які прогулюють та пропускають навчальні заняття без поважних причин;

- інші причини.

Поведінковий критерій [39].:

- діти, які мають стійкі порушення поведінки
- діти, які мають труднощі у взаємостосунках з однолітками, педагогами та батьками;

- діти з підвищеною тривожністю;
- діти, які вживають психоактивні речовини;
- інші причини.

У практиці закладів освіти виділяють такі групи дітей «групи ризику»:

- 1) учні, що потребують медичної допомоги;
- 2) педагогічно занедбані учні (соціально дезадаптовані; учні зі злочинною поведінкою; діти, що прогулюють заняття; «ізольовані» діти);
- 3) невстигаючі діти (з недоліками мотиваційної сфери, з недоліками пізнавальної діяльності, з несформованими прийомами навчальної діяльності, з недоліками розвитку психічних процесів, діти, що неадекватно використовують свої індивідуально-типологічні особливості) [39].

Багато вчених класифікують відхилення від норми на відповідні групи. Наприклад, Н. Сейко поділяє на 4 групи: фізичні (пов'язані зі здоров'ям дитини і виявляються медичними показниками); психічні (пов'язані із розумовим розвитком дитини, її психічними недоліками – затримкою психічного розвитку, розумовою відсталістю, олігофренією тощо); педагогічні (характеризуються відставанням від навчально-виховних стандартів, наприклад, діти, що не отримали загальної середньої освіти);

соціальні (пов'язані з поняттям соціальної норми – універсальної чи часткової; наприклад, діти-сироти, важковиховувані тощо) [46].

Названі девіації властиві дітям «групи ризику», які можуть певний час вести себе відповідно до норм, але за будь-яких ситуацій, які їм не подобаються учинити правопорушення, потрапити до підліткових злочинних груп. Звісно, що причинами девіацій є недостатнє виховання збоку батьків, невміння вчителів надати належної уваги учню, недостатністю уваги до нього збоку соціального педагога чи психолога [46].

Таким чином, до дітей «групи ризику» відносяться діти, які з тих чи інших причин не можуть впоротися з життєвими труднощами і подолати їх. Вони пропускають уроки, тікають з дому, виявляють агресивність, неповагу до вчителів, батьків, принижують своїх однолітків, удаються до булінгу, палять, вживають наркотичні або хімічні речовини, нерідко здійснюють правопорушення, а іноді і злочини.

До дітей «групи ризику» може потрапити будь-яка дитина, яка не може самостійно подолати кризові явища, які виникли в її житті і до якої не була прикута увага і своєчасна допомога соціального педагога чи шкільного психолога.

1.2. Чинники та причини виникнення категорій дітей та підлітків «групи ризику»

В Україні багато підлітків зростає в умовах, які не можуть забезпечити їм захист від несприятливих умов навколишнього середовища. Вони потерпають від негативних наслідків тривалої політичної нестабільності; від політики та законодавства, які не сприяють створенню необхідних умов і розвитку доступних соціальних послуг; від соціально-економічних негараздів, які найбільш інтенсивно відбиваються на сім'ях з дітьми та жінках; від малоспроможних системи охорони здоров'я та соціального сектора; від загрози стати жертвою торгівлі людьми, сексуальної та трудової експлуатації; від легкодоступності алкоголю, хімічних речовин і наркотиків;

від успадкованої з радянських часів практики утримувати сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, у спеціальних державних установах; від належності до маргінальних соціальних груп українського суспільства, вилучених із суспільного життя [13].

Дитина перебуває під впливом навколишнього середовища весь час свого існування. Причому це середовище носить не скільки природний, біологічний характер, а скільки соціальний, і від цих соціальних параметрів, в тому числі і виховних складається його успішність, або неуспішність в сучасному становленні його, як особистості [13].

Переважна більшість дітей попадають в групу ризику в підлітковому віці. Підліток робиться жорстоким, замикається в собі через відсутність чуйності, зацікавленість уваги до себе, співпереживання з боку батьків та педагогів.

Як правило, діти «групи ризику» неуспішні і в навчальній діяльності, і в соціальній адаптації. Навіть тоді, коли у них з'являється бажання працювати, досягнути успіху їм заважає нездатність витримати навіть незначне трудове напруження [15].

Відхилення, що спостерігаються у підлітків «групи ризику» можуть бути пов'язані також із віковими особливостями означеної категорії. Цей період пов'язаний із розвитком критичного мислення, прагненням дати власну оцінку різним явищам, пошуком аргументів та оригінальністю рішень. Однак, підліткам також властиві певні установки та стереотипи, що зумовлено з тим, що в період активної ціннісно-творчої діяльності підліток стикається з обмеженим характером практичної, творчої діяльності та неповним включенням у систему соціальних відносин. Прагнення до самостійності підлітків також може перерости в небажання дотримуватися певних норм суспільства, небажання дослухатися до порад батьків та педагогів [39].

Ризикована поведінка інтенсивно розвивається і виявляється у середовищі підлітків та в молодіжній субкультурі, де найбільшою мірою

забезпечуються умови для самовираження і самоствердження, практично відсутній контроль з боку дорослих, зокрема батьків, педагогів. Окрім того, вона є характерною для дітей підліткового віку, які в силу психофізіологічних особливостей розвитку перебувають у ситуації конфлікту чи суперечностей між претензіями (щодо визнання себе як особистості, яка має власну думку, свої потреби; свободи вибору рішень і моделі поведінки; дорослого способу життя) і можливостями самореалізації, оскільки подібні претензії, як правило, не визнаються батьками і педагогами або відвойовуються у гострих суперечках та протистоянні, постійних намаганнях кожної зі сторін довести свою правоту [17].

Дорослі апелюють до недостатності знань і життєвого досвіду дітей – діти ж намагаються довести свою спроможність у різних формах поведінки. Пошук власного «Я», перевірка межі своїх можливостей, бажання довести свою самостійність і дорослість інколи набуває крайніх форм вираження, що спричинює тяжкі наслідки: травмування, захворювання, потрапляння в тенета кримінального світу (в ролі або жертви, або співучасника), кримінальну відповідальність і позбавлення волі, суїцид тощо. Запобіганням такому розвитку подій може стати налагодження довірливих стосунків між батьками і дітьми, з авторитетним вчителем, класним керівником, а також роз'яснення і розуміння недопустимості приниження особистості дитини у школі, необхідності брати до уваги її потреби і права [17].

Ризикована поведінка у своїх проявах багатовекторна, пов'язана з різними шкідливими звичками, ранніми і нерозбірливими статевими стосунками, вагітністю неповнолітніх, ризиками розвитку алкоголізму (у тому числі пивного), наркоманії, захворювання ВІЛ/СНІД, використанням у порноіндустрії, участі в різних релігійних сектах, з торгівлею людьми, іншими видами віктимізації тощо [39].

Численні відхилення від прийнятих норм поведінки, навіть незначні, свідчать переважно про наявність конфлікту між суспільними та особистісними інтересами школяра, а також його спробу уникнути

виконання певних зобов'язань, відповідальності, подолати свою невпевненість, компенсувати неувагу до себе та своїх потреб і проблем, захистити власну самостійність, перевірити свої можливості. Здебільшого такі можливості учнівська молодь отримує у неформальних об'єднаннях [14].

Механізм формування асоціальних підліткових і молодіжних груп охоплює умовно два блоки проблем:

- відчуження підлітків та учнівської молоді від традиційних груп соціалізації;
- залучення їх у стихійні групи з асоціальною орієнтацією [39].

Ці процеси, зазвичай, відбуваються внаслідок первинного розшарування молодіжного середовища, яке виявляється у поділі на «здібних і нездібних», «хороших і поганих», «дисциплінованих і порушників». Явище несправедливого розшарування, що підсилюється іншими негативними факторами середовища, породжує у дитини розчарування, а відчуження ставить її у принизливе становище аутсайдера [39].

Якраз аутсайдерство і зближує підлітків груп ризику, «притягує» їх один до одного. Воно виявляється в особливому соціально-психологічному стані особистості, яка потрапила у безвихідь, не може знайти для себе виходу з ситуації. Стихійні угруповання, утворені переважно з осіб зі схожими проблемами і потребами, стають для неї основною життєвою опорою [39].

Аутсайдерство пов'язане, як правило, з трьома видами конфліктів: між ровесниками; між дітьми і батьками; між учнями і педагогами [39].

Специфічність статусів, потреб і проблем дітей та підлітків потребує дотримання базових принципів організації соціально-педагогічної підтримки:

- пріоритету загальнолюдських цінностей;
- пріоритету життя і здоров'я дитини;
- адекватності добору та використання фахівцем технологій і методик адресного втручання у ситуацію;
- поваги індивідуальності дитини;
- вікового підходу;

- діалогічності спілкування;
- стимулювання самовиховання і розвитку у кращих потенціях;
- налагодження соціального партнерства [39].

Здійснений аналіз умов життя дітей та підлітків «групи ризику» показує, що неможливо виявити одну головну причину, яка зумовлена фактором ризику. Спеціалісти найчастіше фіксують поєднання багатьох несприятливих умов, що унеможливають подальше проживання дітей у родинях, де створюється пряма загроза здоров'ю підлітка та його життю.

Основними такими причинами є наступні обставини життя цих дітей та підлітків: пияцтво одного чи обох батьків; асоціальна поведінка (дармоїдство, жебрацтво, злочинство, проституція та ін.); влаштування на квартирі батьками осередків для кримінальних та асоціальних елементів; сексуальне розбещення батьками власних дітей, торгівля ними; убивство одного з батьків на очах дітей; відбування одним із батьків строку тюремного ув'язнення; лікування одного з батьків від алкоголізму, психічного захворювання; жорстоке поводження з дітьми (побиття з нанесенням тяжких тілесних ушкоджень, голод і т.п.); залишення малолітніх дітей одних без їжі й води; відсутність даху над головою, блукання разом із батьками без засобів до існування й відсутність постійного місця проживання; втечі з дому, конфлікти з однолітками тощо [9].

Дітей приваблює «непривабливий» соціальний вигляд не тому, що вони такими народжуються, а під впливом різних, головним чином, чинників ризику, що не залежать від них. Серед цих чинників можна виділити наступні основні групи:

медико-біологічні (стан здоров'я, спадкові і природжені властивості, порушення в психічному і фізичному розвитку, травми внутрішньоутробному розвитку і т. д.);

соціально-економічні (матеріальні проблеми сім'ї, несприятливий психологічний клімат в сім'ї, аморальний спосіб життя батьків, непристосованість до життя в суспільстві і т. д.);

психологічні (неприйняття себе, невротичні реакції, емоційна нестійкість, труднощі спілкування, взаємодії з однолітками і дорослими і т. ін.);

педагогічні (невідповідність змісту програм освітньої установи і умов навчання дітей їх психофізіологічним особливостям, темпу психічного розвитку і навчання дітей; відсутність інтересу до навчання, замкнутість для позитивного досвіду, невідповідність способу життя дітей та підлітків і т. ін.) [39].

Саме під впливом цих чинників діти та підлітки потрапляють в групи ризику, в які відносять наступні категорії дітей та підлітків:

які мають проблеми в розвитку, що не мають різко вираженої клінічно-патологічної характеристики;

що залишилися без піклування батьків внаслідок різних обставин;

з неблагополучних та асоціальних сімей;

з сімей, що потребують соціально-економічної і соціально-психологічної допомоги і підтримки [1].

Процес розвитку особистості залежить від навколишнього соціального простору, суб'єктами якого є сім'я, школа, однолітки, сама дитина тощо. Співвідношення різноспрямованих впливів (як позитивних, так і негативних) в зазначеному просторі багато в чому визначає можливі варіанти формування особистості. Етичне, позитивно орієнтоване середовище сприятливо впливає на формування особистості дитини [1].

Серед основних причин появи дітей «групи ризику» можна назвати такі [34]:

1. Особливості сімейного виховання:

низький педагогічний і культурний рівень батьків (порушення єдності вимог до дитини та їх послідовності; відсутність чіткої організації життя дитини; бездоглядність; відсутність належного статевого виховання; неправильне ставлення до дитини: придушення особистості, загрози, фізичні покарання, надмірна опіка);

неблагополуччя сім'ї (конфліктність, аморальність, асоціальна поведінка батьків).

2. Особливості взаємодії педагога з дітьми та підлітками:

слабке знання педагогом дитини, умов життя в сім'ї;

недостатня робота з батьками; неврахування індивідуальних особливостей дітей та підлітків;

негативне стимулювання поведінки дитини;

недемократичний тип спілкування педагога;

недостатнє керівництво між особистісним спілкуванням та організацією навчально-виховного процесу.

3. Особливості особистості дитини та підлітка:

неадекватність самооцінки та рівня домагань;

невміння спілкуватися;

відсутність сенсу та чіткої мети в житті;

відсутність суб'єкта турбот;

відсутність інтелектуальних та естетичних інтересів;

реакція на пережиту важку ситуацію;

емоційна недорозвиненість;

проблеми сфери мотивації та потреб;

психологічний інфантилізм;

відсутність дисциплінованості;

безвідповідальна поведінка.

4. Негативні приклади поведінки дорослих та референтних груп; спілкування з правопорушниками та з людьми, які мають шкідливі звички.

5. Неблагополуччя психологічного клімату в учнівському колективі, конфлікти з ровесниками.

6. Вплив засобів масової інформації.

7. Негативний вплив алкоголю та наркотиків.

8. Відхилення в психічному і фізичному розвитку [34].

Проте соціальному працівникові частіше за все доводиться мати справу з дітьми та підлітками, соціальний простір яких залишає бажати кращого. Звідси і впливають причини відхилень у поведінці дітей та підлітків.

Наведемо кілька причин таких девіацій [39; 40].

- відхилення від норми в стані здоров'я (порушення в фізичному та (або) психічному здоров'ї, невідповідність фізичному розвитку, відставання в зростанні, акцентуація характеру);

- порушення в сфері міжособистісних взаємовідносин (не дуже популярний, не прийнятий в колективі однолітків, ізольований в класному колективі, що зневажає ціною жертв, втрат; конфліктний, відчужений, безконтрольний, що виключається з сім'ї);

- помилки педагогічних працівників (перевищення педагогічної влади; позбавлення дитини індивідуальних стимулів; покарання як приниження особистості дітей та підлітків; суперечність вимог, що висувуються; поверхневе ставлення особливостей дітей та підлітків, конфліктні відносини між батьками учня і педагогами або між учнем і вчителями тощо);

- помилки сімейного виховання «задавлене», «запещене», «самотне», «байдуже» дитинство); відсутність у батьків елементарних психолого-педагогічних знань, перекладання відповідальності виховання своєї дитини на школу; відсторонення підлітка від фізичної домашньої праці; конфлікти в сім'ї тощо;

- соціальні причини (протиріччя в суспільстві та в мікросоціумі);

- психотравмуючі ситуації (розлучення батьків, смерть близьких, зміна місця проживання і т. д.) [39, 40].

Нерідко внаслідок вищеперелічених причин підлітки вступають в конфлікт із законом. В основі протиправної поведінки неповнолітніх лежать мотиви, зумовлені: навіюванням, наслідуванням, імпульсивністю, мотиви ситуаційного характеру, помилкового самоствердження, групової поведінки.

З віком така поведінка поступається місцем поведінці раціональній, тобто заделегідь спланованій, навмисній. Мотивація заздрості, користі,

вигоди стають основними, а помста, озлобленість, ревнощі замінюють негативне самоствердження [42].

Такі діти, як правило, позбавлені нормальних умов для розвитку, що і приводить до різного роду негативних наслідкам психологічного і соціального характеру.

Серед інших причини, можна назвати наступні причини розвитку ризикованої поведінки дітей шкільного віку:

- природна цікавість до всього нового, епатажного;
- потреба у перевірці своїх можливостей і самоствердженні;
- бажання бути поміченим, виділитись з натовпу;
- протест проти обмеженості у свободі самовираження;
- відсутність, недостатність необхідної інформації або її недостовірність щодо можливих наслідків-ризиків тих чи інших дій і вчинків;
- складні життєві, в тому числі сімейні чи шкільні обставини, що ситуативно спонукають до різних видів ризику;
- конфлікт у групі ровесників;
- безвідповідальне ставлення до себе, своїх дій і своїх рідних [46].

Це поняття пояснює як головне долю самої дитини, його неоднозначну, ризикову соціальну перспективу. Така дитина потребує допомоги, спрямовану, з одного боку, на зміну скрутної життєвої або соціально небезпечної ситуація, в якій він виявився, а з іншою – на мінімізацію його соціальних, психологічних і педагогічних проблем і труднощів з метою їх поетапного освоєння і дозволу. Тому такі діти потребують коректування їх соціального функціонування і поведінки, або ширше – процесу їх соціалізації. Тобто головна мета при такому підході – пристосувати, адаптувати їх до соціуму, зробити так, щоб їх поведінка не виходила за межі соціальної норми, не перешкоджала встановленню нормальних відносин з навколишніми.

1.3. Заклад освіти як соціальне середовище для підлітків «групи ризику»

Заклади освіти відіграють важливу роль у житті дітей та підлітків і є важливим соціальним середовищем для їхнього розвитку та формування.

Важливо наголосити, що соціальна взаємодія та навчання, що відбувається в цих закладах, має значний вплив на дітей та підлітків і формує їхні цінності, навички та соціальні стосунки. Нижче наведено деякі ключові аспекти закладу освіти як соціального середовища для дітей та підлітків [28].:

- навчання та освіта: заклади освіти надають підліткам можливість отримувати освіту та розвивати навички, необхідні для їхнього майбутнього. Це включає в себе навчання академічних предметів, вивчення нових технологій та розвиток креативних навичок;

- спільнота і соціальні стосунки: заклади освіти створюють можливості для підлітків побудувати нові дружні стосунки і встановити соціальні зв'язки. Спілкування з ровесниками та вчителями допомагає розвивати навички співпраці, вирішення конфліктів та соціальної адаптації;

- розвиток особистості: заклади освіти сприяють розвитку особистості підлітків, допомагаючи їм виявити свої інтереси, потенціал та цінності. Вони надають можливість учням розвивати критичне мислення та самостійність;

- засвоєння соціокультурних норм: заклади освіти грають важливу роль у формуванні цінностей і норм, що прийняті в суспільстві. Підлітки вивчають правила взаємодії в групах, культурні особливості та історію свого суспільства;

- підготовка до майбутнього: заклади освіти готують підлітків до вибору професії та надають можливість отримати необхідні знання та навички для успішного вступу до закладів вищої освіти або ринку праці;

- сприяння фізичному та психологічному здоров'ю: заклади освіти часто пропонують фізичну активність та програми для психологічної підтримки, що сприяють фізичному та емоційному здоров'ю підлітків;

- виховання громадянської відповідальності: заклади освіти вчать підлітків бути активними громадянами, розуміти права та обов'язки, брати участь у громадських справах та виявляти соціальну відповідальність [28].

Окрім того, заклад освіти є важливим середовищем для підлітків, де вони не лише здобувають знання, але й розвиваються як особистості, встановлюють соціальні зв'язки і готуються до дорослого життя. Важливо створити сприятливі умови для їхнього розвитку та навчання в цьому соціальному середовищі.

Також освітні установи розглядаються як місця, де надається підтримка підліткам з особливими потребами. Інклюзивна освіта надає можливість всім підліткам отримувати якісну освіту незалежно від їхньої фізичної, емоційної чи інтелектуальної здатності [26].

Заклад освіти надає можливість підліткам досліджувати різні галузі знань і визначати свої інтереси. Він також може сприяти підготовці до подальшої освіти та вибору професії. Також в цих закладах вчать підлітків фінансовій грамотності, здоровому способу життя, вмінню приймати рішення та вирішувати проблеми [23].

Важливо зауважити, що заклади освіти відіграють важливу роль у передачі культурної спадщини і традицій новому поколінню. Вони сприяють збереженню культурних цінностей та ідентичності; надають можливість вчити підлітків громадянській активності, патріотизму, толерантності та відповідальності перед суспільством. Також вчать підлітків розуміти глобальні проблеми і виклики, які стоять перед світовим суспільством, та надають можливість вносити свій вклад у їх вирішення; сприяють розвитку навичок, які необхідні для незалежного життя, таких як управління фінансами, пошук роботи, планування сімейного життя та інші аспекти дорослого життя [26].

Заклад освіти є важливим етапом в житті дітей та підлітків, де вони здобувають знання, навички та цінності, необхідні для їхнього майбутнього. Це соціальне середовище сприяє розвитку особистості, формуванню

стосунків, підготовці до життя в суспільстві і сприяє розвитку громадянської свідомості та відповідальності. Забезпечення якісної освіти та підтримки підлітків у цьому середовищі є важливим завданням для суспільства.

Важливу роль заклад освіти відіграє у роботі з дітьми та підлітками «групи ризику». Будь-яка проблема краще за все вирішується комплексно. Саме комплексний підхід в роботі з дітьми та підлітками «групи ризику» і повинен бути встановлений в основу розробки соціально-педагогічних технологій роботи з даною категорією дітей та підлітків. Розгляд зазначених технологій здійснимо нижче. Варто зазначити, необхідність врахування того, що соціально-педагогічна робота з дітьми та підлітками «групи ризику» має дві загальні складові: виявлення дітей та підлітків цієї категорії в освітньому середовищі та організація діяльності з ними; безпосередня індивідуальна та (або) групова робота з дітьми та підлітками [26].

Соціокультурне середовище закладу освіти та окремих сімей дітей та підлітків може стати не тільки продуктивною, а й і руйнівною силою, якщо в них панує антикультура. Певні чинники цього середовища розбещують особистість або роблять її агресивною, некерованою, підривають її фізичні й духовні сили, віру в себе і в хороше майбутнє [28].

Факторами віктимізації особистості школяра в освітньому середовищі можуть також бути: вплив віктимних осіб (авторитетних для учня ровесників чи старшокласників, які у шкільному середовищі та поза ним мають статус неформального лідера; неформальних лідерів з девіантною поведінкою, які перебувають у колі спілкування школяра), мобінг (спровокований певною «інакшістю» дитини), неповага або необ'єктивне ставлення чи надмірна прискіпливість до учня вчителя, ступінь устійливості і гнучкості школяра, міра розвиненості його рефлексії і саморегуляції, інші індивідуальні характеристики, що роблять його вразливим [39].

Комплексність проблеми передбачає вирішення в процесі соціально-педагогічної діяльності з дітьми та підлітками «групи ризику» за участі

різних фахівців. Однак ведуча роль належить соціальному працівнику, і передусім соціальному педагогу закладу освіти [39].

Це зумовлене тим, що в полі зору закладів освіти знаходиться практично всі діти, оскільки мають за обов'язок відвідувати зазначену установу. Навіть якщо дитина та підліток не відвідує заклад освіти, соціальний працівник має можливості та повноваження виявляти таких дітей та підлітків, які проживають в даному мікрорайоні. Тому тільки заклад освіти може забезпечити найбільш повне виявлення дітей та підлітків, які знаходяться в соціально небезпечній ситуації тощо [39].

Безпосередня діяльність соціального педагога з такою категорією дітей та підлітків включає певний перелік заходів: починаючи від освітніх (залучення в освітню діяльність) і виховних (звичайні типові бесіди та заходи щодо участі в суспільно-корисній, передусім для дитини та підлітка роботі і залучення його в життя молодіжних позитивно-спрямованих об'єднаннях) до надання соціальної допомоги та підтримки дітям та підліткам (допомога з працевлаштуванням на певний період, надання матеріальної підтримки тощо) [39].

Під час діяльності з дітьми «групи ризику» важливо реалізовувати такі напрями роботи [26,28]:

- спрямування соціальної ситуації в педагогічну (організація етичного, виховного середовища в мікросоціумі);
- об'єднання зусиль всіх суб'єктів соціального виховання з метою створення умов для особистісного розвитку дітей та підлітків, усвідомлення дітьми та підлітками взаємозв'язу і взаємозалежність своїх потреб та прагнень, конкретних зусиль над собою та очікуваних результатів, а також поставлених перед собою цілей;
- виховання етично-правової спрямованості у дітей та підлітків;
- формування адекватної та реальної самооцінки, здатності критично відноситися до самого себе;

- розвиток емоційно-вольової сфери особистості дитини та підлітка: формування волі, уміння управляти своїми емоціями, адекватно реагувати на освітні впливи;
- включення в соціально значущі види діяльності, створення ситуації успіху в обраному дитиною та підлітком певного виду роботи;
- організація освітнього впливу на думку навколишніх (сім'я, однолітки, педагоги та інші дорослі);
- попередження таких негативних станів, як невротичні розлади та патологічні потяги (акцентуації характеру дітей та підлітків, неврози, суїциди, kleptomania тощо);
- забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату в освітньому закладі;
- сприяння заповненню пропусків в знаннях.

Робота соціального педагога з дітьми і підлітками «групи ризику» повинна ґрунтуватися як на роботі з конкретними симптомними відхиленнями, так і на профілактичному підході (зняття причин, чинників та умов, що їх провокують) [26].

Особливе значення у наслідку негативної вікової динаміки девіантної поведінки відіграє рання профілактика відхилень в поведінці дітей і підлітків.

Діти і підлітки з поведінкою, що відхиляється, як правило, виявляються важкими в спілкуванні. Щоб встановити з ними контакт для будь-якої подальшої роботи, соціальному педагогу потрібно прикласти досить багато зусиль, які можуть виявитися безплідними [21].

Наприклад, вчені вважають, зокрема Л. Філонова, що «контактна взаємодія це модель поведінки ініціатора контакту, зухвала і посилююча у іншої людини потреба в контакті, продовженні спілкування, потреба у висловлюванні і повідомленнях». Вчений зауважує, що автор методики сприймає контакт як довірчі стосунки, психічний стан, що позитивно переживається, як інструмент дослідження, вивчення та корекцій [39].

Метою застосування такої методики виявляється в скороченні дистанції між людьми та саморозкриття особистості в процесі спілкування та діяльності [39].

Взаємодія соціального педагога з дітьми та підлітками «групи ризику» розвивається в шести стадіях: прихильність до спілкування; пошук спільного інтересу; виявлення можливих позитивних для спілкування і якостей, що демонструються; виявлення небезпечних для спілкування і якостей, що демонструються; прагнення до позитивних установок в поведінці партнерів [39].

На кожній із зазначених стадій використовується особлива тактика взаємодії і вирішуються певні конкретні задачі. Методика можлива для використання в діагностичних цілях, а також для налагодження постійних відносин з девіантними дітьми та підлітками [39].

Зазначимо, що соціально-педагогічна взаємодія з профілактики та подолання наслідків конфліктних ситуацій з дітьми та підлітками «групи ризику» представляє собою координацію професійних зусиль спеціалістів для забезпечення ефективності роботи в означеному напрямі діяльності [39].

Так, класний керівник закладу освіти надає соціальному педагогу відомості про дітей та підлітків «групи ризику» за такими напрямками:

- участь дітей та підлітків в суспільному житті класу та школи;
- прийнятні (позитивні) якості особистості дити на підлітка;
- взаємовідносини з однолітками та дорослими;
- дозвіллєві переваги;
- який вплив сім'ї (позитивний чи негативний);
- чи мають місце конфліктні ситуації в класі та причини їх виникнення;
- яка робота проводилася з дітьми та підлітками і наскільки вона є результативною [39].

У свою чергу соціальний педагог:

приводить усі відомості в систему;

проводить консультації, співбесіди з дітьми та підлітками, сім'єю, однокласниками, учителями;

відвідує уроки, на яких виникають проблеми;

ставить соціальний діагноз;

залучає до співпраці інших спеціалістів, зокрема психолога, спільно з яким, у разі необхідності, приймаються рішення про розробку системи заходів у роботі з дітьми та підлітками «групи ризику» [39].

Заступник директора з виховної роботи у разі відсутності позитивного результату роботи, проведеного класним керівником, соціальним педагогом і психологом організує педагогічну нараду за участю вчителів-предметників, класного керівника, соціального педагога, психолога [39].

Директор закладу освіти здійснює координацію зусиль всіх вищезазначених учасників освітнього процесу, а у разі необхідності приймає рішення: про запрошення дитини або підлітка з батьками на засідання педагогічної ради з профілактики; винесенні питання на педагогічну раду для обговорення і прийняття колегіального рішення [15, 39].

Отже, особистість дитина – істота поранена, чутлива, і саме від дорослого залежить, яким вона виростить. Надання допомоги в соціалізації, розв'язанні проблем маленькій особистості завдання всього суспільства. Однак важливу роль та значення, найбільш повноцінно ця допомога проявляється в закладі освіти та в сім'ї.

Сім'я є першим інститутом соціалізації дитини, де вона отримує свій перший життєвий досвід, зразки подальшої поведінки в суспільстві. Школа являється також найважливішим інститутом в житті кожної особистості, але вона отримує вже в якійсь мірі «готовий продукт», який виправити часом буває досить важко. Проте заклад освіти є єдиною ланкою, в стінах якого подібно будівлі, будується з цеглинок збирається ціла особистість. Тому дуже важлива є інтеграція сім'ї і закладу освіти у вихованні особистості дитини, необхідне зцілення сучасної сім'ї заради порятунку майбутнього

покоління, щоб сьогоднішні діти «групи ризику» не перетворилися у вигнанців усього суспільства [15].

У висновку слід підкреслити важливість ролі закладу освіти у становленні дітей та підлітків, зокрема важливої ролі у роботі з дітьми та підлітками «групи ризику».

Заклади освіти надають не тільки навчальні знання, але й важливі соціальні навички, розвивають творчий потенціал та допомагають підготувати підлітків до викликів дорослого життя. Вони створюють підґрунтя для розвитку особистості, етичності та громадянської відповідальності. Роль закладів освіти різних рівнів у формуванні молодих громадян суспільства є неоціненною, оскільки вони спряють створенню майбутнього, де особистості підлітків визначатимуть характер і розвиток суспільства.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПІДЛІТКАМИ «ГРУПИ РИЗИКУ»

2.1. Особливості соціальної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти

Для початку варто нагадати, що до категорії дітей та підлітків «групи ризику» відносяться школярі різного віку, які є вразливими до негативних впливів факторів соціального середовища (шкільного, сімейного, вуличного) чи несприятливих умов життя або ж вирізняються поведінкою, що не відповідає нормам і вимогам освітнього середовища та певного суспільства, характеризуються конфліктністю, адикціями, девіантною поведінкою, зазнали прогалин у сімейному вихованні чи в силу об'єктивних причин взагалі були його позбавлені (діти-сироти і без батьківської опіки), знехтувані ровесниками, ті, хто став об'єктом їхніх знущань і приниження.

Також доречно зауважити, що у зв'язку з особливостями розвитку сучасної соціокультурної ситуації, військовими загрозами до цієї категорії належать також внутрішньо переміщенні діти, які втратили стабільність умов проживання і навчання, своїх друзів, звичний спосіб життя та відчують з цього приводу сильні емоційні переживання, труднощі адаптації до нових обставин. Внаслідок інтенсивного розвитку інформаційного суспільства до цієї категорії осіб належать також школярі, які проводять багато часу за комп'ютером та в Інтернет-мережах.

Відмітна особливість дітей та підлітків «групи ризику» полягає в тому, що вони, здебільшого, майже не вирізняються з-поміж інших однолітків, формально і юридично не вимагають особливих підходів, але фактично, в силу причин різного характеру, опиняються у ситуації, коли не реалізуються повною мірою базові права, закріплені Конвенцією ООН про права дитини та іншими законодавчими актам: право на рівень якості життя, необхідний для

повноцінного розвитку, повагу особистості, безпечні умови, рівність доступу до освіти. Або ж такі діти схильні до ризикованої поведінки, яка може спричинити небезпеку їхньому здоров'ю та додаткові стресові ситуації для сім'ї [21].

Одним із важливих і в той же час найбільш складних напрямів професійної діяльності соціального працівника є соціальна робота з дітьми та підлітками, яких завжди виділяють в самостійну категорію, і називають вони по-різному: важкі, важковиховувані, педагогічно запущені, проблемні, дезадаптовані, діти з девіантною поведінкою, діти «групи ризику» та інші [22].

Питання організації соціальної роботи з дітьми та підлітками «групи ризику» в системі освіти є багатовимірним і багатоаспектним. Орієнтирами її розв'язання визначаються Законами України «Про освіту», «Про соціальні послуги», «Про соціальний захист», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» тощо [39].

Серед цілей організації соціальної роботи з дітьми та підлітками «групи ризику» можна визначити:

- формування базової культури підростаючих поколінь;
- створення для дітей та підлітків рівних умов для духовного, інтелектуального й фізичного розвитку, задоволення творчих та освітніх потреб;
- сприяння розвитку соціально активної особистості, здатної до прийняття самостійних рішень, позитивної самооцінки і творчого перетворення на краще умов свого перебування в групі ровесників шляхом залучення до ціннісно-орієнтованої діяльності, самовиховання та встановлення конструктивної соціальної взаємодії [39].

Реалізація названих цілей передбачає такі функції соціального працівника:

- розвивальну спрямовану на зміну мотивації дітей «групи ризику» до різних видів діяльності і міжособистісної взаємодії; розвиток творчої особистості, здатної до позитивного самовираження та самореалізації;
- розважальну, яка створює сприятливу атмосферу у шкільному середовищі та забезпечує ціннісний зміст навчальної і дозвілдової діяльності школярів;
- інтегруючу, яка надає змогу налагодити конструктивну міжособистісну взаємодію між дітьми в освітньому середовищі і поза ним та взаємодію педагогів закладу освіти, працівників інших соціальних інституцій та волонтерів з метою розбудови єдиного, цілісного виховного простору особистості, розширення і поглиблення внутрішньошкільних та позашкільних зв'язків;
- посередницьку, яка орієнтована на узгодження й оптимізацію умов для позитивних змін у шкільному, сімейному середовищі дитини та її самозміну; узгоджену взаємодію всіх учасників соціальної підтримки актуальних потреб і розв'язання актуальних проблем дітей та підлітків «групи ризику»;
- захисну, котра спрямовується на сприяння створенню в закладі освіти позитивного мікроклімату, профілактику чи конструктивне вирішення конфліктних ситуацій, взаєморозуміння, толерантності, співпереживання;
- комунікативна, що передбачає створення в закладі освіти умов для конструктивного самовираження школярів, демонстрації їх творчих здібностей, встановлення довірливих стосунків, надання емоційної підтримки;
- коригуюча, яка спрямована на корекцію поведінки та спілкування дітей у закладі освіти з метою упередження ризикованих ситуацій та наслідків їх негативного впливу [3].

Соціальна робота дітей та підлітків «групи ризику» у закладі освіти потребує ціннісно орієнтованого та комплексного підходів. Ефективність

організації соціальної роботи в закладі освіти забезпечується створенням соціально-педагогічних умов, серед яких пріоритетне значення мають:

- інтеграція дітей та підлітків «групи ризику» в середовище звичайних ровесників;
- налагодження конструктивної взаємодії у системах «учень-учень», «учень – педагог», «діти – батьки», «педагоги – батьки», «загальноосвітній заклад – інші соціальні інституції, що працюють в інтересах дітей» [9].

Для ефективної організації соціально-педагогічної підтримки дітей та підлітків у закладі освіти необхідно ведення документації, передусім: тексти Законів України, підзаконних актів, ратифікованих міжнародних документів щодо захисту прав дітей; адміністративні розпорядження Міністерства освіти і науки України та закладів освіти щодо соціально-педагогічної підтримки окремих категорій дітей груп соціального ризику; посадові інструкції шкільного соціального педагога; етичний кодекс соціального працівника; список дітей, які потребують соціально-педагогічної підтримки із зазначенням наявних потреб та проблем, які потребують розв'язання; перспективний, календарний плани роботи на рік, місяць та на тиждень; графік тематичних групових та індивідуальних консультацій для дітей і підлітків, батьків, учителів; методичні матеріали: проекти, програми, тренінги, та інші форми і зміст діяльності з окремих найбільш актуальних напрямів соціально-педагогічної роботи; документація з обліку правопорушень, відхилень у розвитку учнів, конфліктів у шкільному колективі та їх причин; моніторингу зміни внутрішньо шкільної ситуації і становища дітей груп ризику; документація з питань опіки та піклування; облік звернень батьків, вчителів, учнів, порушених ними проблем; дані з вивчення складу сімей, соціально-педагогічної характеристики учня, віднесеного до групи ризику, його найближчого оточення у шкільному середовищі (класу, референтної групи), соціальних очікувань батьків, учнів, педагогів як суб'єктів освітнього процесу; облік проведених заходів щодо соціально-педагогічної підтримки дітей групи ризику; методичні поради для

батьків дітей «груп ризику»; методичні рекомендації для класних керівників, вчителів щодо розв'язання проблем соціального життя дитини та підлітків і подолання конфліктів у міжособистісних відносинах школярів у класі і освітньому середовищі загалом; список та інформація про соціальних партнерів, які долучені до соціально-педагогічної підтримки учнів групи ризику [39].

Кожна зі складових завдань роботи соціального працівника з дітьми та підлітками «групи ризику» повинна бути забезпечена своїми соціально-педагогічними технологіями, які можна розділити на такі групи: організаційні та технології індивідуальної роботи [9].

Організаційні соціально-педагогічні технології загалом спрямовані на виявлення дітей та підлітків «групи ризику», ранню діагностику їх проблем, розробку програм індивідуальної та (або) групової роботи і забезпечення умов їх реалізації. Ці функціональні напрями діяльності соціального працівника зумовлюють необхідні етапи і складові соціально-педагогічних технологій [9].

Так, на першому етапі варто сформувати банк даних дітей та підлітків «групи ризику».

Дана функція означена в діяльності соціального працівника як ключова, оскільки дозволяє організувати взаємодію різних структур, які займаються вирішенням проблем дітей та підлітків [11].

До відомостей банку даних включається інформація про тих осіб, які проживають на дільниці освітньої установи (як учнів в ньому, так і не учнів установи) дітях і підлітках, а саме, відомості про:

- сім'ї, які знаходяться в соціально небезпечній ситуації;
- бездоглядних або безпритульних дітей та підлітків;
- які займаються бродяжництвом або жебрацтвом;
- які знаходяться в соціально-реабілітаційних центрах для неповнолітніх, соціальних притулках, центрах допомоги дітям, які залишилися без піклування батьків, спеціальних навчально-виховних та

інших установах для неповнолітніх, які потребують соціальної допомоги та (або) реабілітації;

- які вживають наркотичні або психотропні речовини без призначення лікаря;

- які здійснили правопорушення, що призвело до застосування міри адміністративного стягнення;

- обвинувачених або підозрюваних в здійсненні злочинів;

- що перебувають на обліку у відділі профілактики правопорушень неповнолітніх;

- що перебувають на обліку освітньої установи;

- що перебувають на обліку в комісії з справ неповнолітніх [11].

При формуванні банку даних уточнюються такі аспекти: підстави постановки на облік; перелік структур, які працюють з дитиною або підлітком; яка робота проводиться для постаовки діагнозу проблеми; які додаткові заходи можна провести для діагнозу даної проблеми; чи немає дітей, які мають підстави, але на облік не поставлені [12].

На даному етапі діяльності соціальний працівник виступає в ролі дослідника та організатора посадової, часом формальної взаємодії різних установ, які надають допомогу дітям та підліткам. Створюючи банк даних, фахівець повинен в обов'язковому порядку дотримується принципи конфіденційності та таємниці дитини (підлітка), інформацією користується тільки для професійних цілей. Збираючи дані, соціальний працівник диференціює проблематику дітей і молоді, ситуацій, в яких вони виявилися, і тим самим оволодіває необхідний елемент професійної адаптації – емоційне прийняття і переживання дитячих проблем [12].

Наступним етапом, і не менш важливим є діагностика проблем особистісного та соціального розвитку дітей (підлітків), які знаходяться в сфері діяльності соціального працівника. Дана функція спокликана уточнити соціальні і психолого-педагогічні особливості кожної дитини (чи підлітка), інформацію про які поступили в банк даних [12].

Для цього соціальний працівник працює з дитиною (чи підлітком), з класним керівником, вчителями, батьками з метою з'усування ситуації, в якій знаходиться дитина [9].

Варто наголосити, що крім того, соціальний педагог вивчає індивідуальні особливості дитини (підлітка) та виявляє його інтереси, потреби, труднощі, проблеми, відхилення в поведінці та визначає причини їх виникнення, відстежує джерела виникнення конфліктних ситуацій; здійснює дослідження умов та особливостей відносин мікросередовища життєдіяльності дитини; використовує в роботі пакет психолого-педагогічної діагностики.

При цьому найважливішим інструментом діагностики виступає спостереження, яке зумовлює успішність як діагностики, так і подальших заходів впливу, соціально-педагогічної взаємодії дитини і соціального педагога.

Далі йде етап розробки та затвердження програм соціально-педагогічної діяльності з дитиною, підлітком та групою. За результатами діагностики соціальний працівник визначає сутність проблем, підбирає адекватні психолого-педагогічні, соціальні методики для їх ефективної діагностики як індивідуальної, так і групових [11].

Індивідуальні програми розробляються з метою надання своєчасної соціально-педагогічної допомоги та підтримки дитині (підлітку), яка знаходиться в соціально небезпечному оточенні. Групові програми розробляються для розв'язання проблем певної групи дітей та підлітків, які виявлені в ході діагностики [11].

Соціальні програми розробляються для розв'язання проблем, які властиві певним групам або певній частині освітнього колективу та включаються в загальноосвітню програму [9].

Індивідуальні, групові та соціальні програми розробляються із залученням представників усіх необхідних для діагностики проблеми служб, відомств, адміністративних органів [12].

Всі програми, що розробляються повинні відповідати таким вимогам: мають бути доцільними методів, форм і ресурсів соціально-педагогічної діяльності, в тому числі і доцільності залучення різних служб, відомств і адміністративних органів; мають бути прогнозованими; мають досягати очікуваних результатів.

Наступний етап – етап забезпечення умов реалізації програм. Соціальний працівник відповідно до цілей та завдань програми, є посередником між підлітком та закладом освіти, сім'єю, оточуючим середовищем, фахівцями різних соціальних служб, відомств та адміністративних органів, може виступати в декількох ролях [11; 14].

Соціальний працівник розподіляє ролі та обов'язки всіх задіяних до реалізації програми сторін; організовує діяльність з реалізації та здійснює індивідуальні соціально-педагогічні програми; організовує, координує, контролює та бере участь в реалізації групових і соціальних програм; відстежує їх результативність; інформує про результати взаємодії міжвідомчих структур з реалізації індивідуальних програм.

Далі йде етап консультування. Цей етап передбачає консультування осіб, зацікавлених в діагностиці соціально-педагогічних проблем дітей та підлітків «групи ризику». З цією метою соціальний працівник проводить в закладі освіти, у встановлені робочим розкладом дні і години, консультації для учнів, батьків, вчителів та інших осіб при їх звертанні [16].

Не менш важливим є міжвідомчі зв'язки соціального працівника. Соціальний працівник планує та здійснює свою діяльність в тісному контакті з психологом та з іншими фахівцями, а також відповідальним секретарем комісії з справ неповнолітніх, іншими задіяними в цій роботі особами.

Міжвідомчі зв'язки соціального працівника реалізуються з дотриманням принципів професійної етики, а саме норм конфіденційності і таємниці клієнта [16].

Соціальний працівник спільно з учасниками освітнього процесу виступає організатором та ініціатором побудови зв'язків з організаціями та

службами, діяльність яких спрямована надавати допомогу і підтримку дітям та підліткам в рамках державної системи профілактики бездоглядності та правопорушень серед підлітків [9].

Соціальний працівник має право та зобов'язаний звертатися в комісію з справ неповнолітніх у випадку, якщо необхідна допомога в організації зв'язків або в тому випадку, коли представниками системи профілактики покладені на них функції виконуються неналежним чином [9].

Реалізація функціональних напрямів діяльності соціального працівника в рамках організаційної технології створює фундаментальну основу для застосування певних соціально-педагогічних технологій індивідуальної або групової роботи з дітьми, що виявилися в соціально небезпечній ситуації.

Соціально-педагогічні технології індивідуальної та групової роботи з дітьми «групи ризику» мають свої складові та етапи, кожний з яких, виконуючи власне цільове, локальне призначення:

- по-перше, дозволяє конкретизувати особливі особистісні проблеми дитини (чи підлітка);

- по-друге, змістовно пов'язаний з минулими та попередніми етапами таким чином, що невиконання задач будь-якого з етапів на практиці призводить до необхідності його виконання або повторення знову, але звичайне вже в умовах погіршеної соціально-педагогічної ситуації;

- по-третє, сам по собі може розглядатися як інструмент стабілізації становища дитини, бо як показує практика соціально-педагогічної роботи, приблизно в незначному відсоткові випадків самого факту педагогічної уваги до проблем дитини (підлітка) і його сім'ї досить для надання позитивного впливу [16].

Зміст тієї або іншої соціально-педагогічної технології індивідуальної (групової) роботи визначається конкретною проблемою дитини та підлітка. При цьому існують проблеми, які найбільш характерні для дітей «групи ризику» [11].

Однією з таких проблем в цей час є вживання неповнолітніми алкоголю чи наркотиків. Очевидно, що розв'язання цієї проблеми, яка вже придбала масштаби соціальної хвороби, вимагає участі не тільки дуже багатьох фахівців соціальної сфери, але і державних структур, засобів масової інформації, громадськості тощо. Однак важлива роль в проведенні роботи з проблем небезпечної для здоров'я залежності серед неповнолітніх відводиться і соціальному педагогу закладу освіти. Цей фахівець може забезпечити в школі: профілактику небезпечних для здоров'я дітей різних видів залежності (алкогольної, наркотичної, токсичної); надання індивідуальною конфіденційною допомогою супроводу дітям та підліткам, які вже мають проблеми з даною залежністю [11].

Перша і обов'язкова умова ефективного формування особистості підлітка це психічний розвиток має розкриватися за його закономірностями, пояснюватися психологічними категоріями; необхідно спиратися на виховання нового віку, цінне ставлення до себе (розуміння дитиною своїх чеснот, цінностей, позитивного досвіду, уміння керуватися цими знаннями і досвідом у реальному житті, у поведінці, діях, заходах) [21].

Розмитість і невизначеність «Я» означає, що людина втратила почуття індивідуальності.

Психокорекційна робота з підлітками «групи ризику» ґрунтується на формуванні у них індивідуальних настановок за допомогою різних методів, а саме :

- реальне «Я» (уявлення підлітка про те, яким він є в цей момент свого життя);
- ідеальне «Я» (уявлення підлітка про те, яким він хотів би стати, до яких здібностей прагне; уявлення дитини про те, якою бачать її інші) [22].

Акцент у діяльності з підлітком ставиться на тому, як підростаюча особистість підлітка уявляє, якою вона є, якою може бути та якою хотіла б стати, що є важливою умовою її гармонійного розвитку [22].

Отже, діяльність соціальних працівників з підлітками «групи ризику» полягає в необхідності здійснення профілактичних заходів для того, щоб дана категорія дітей та підлітків не перетворилася на вигнанців суспільства та майбутніх злочинців тощо. Важливо створення на базі закладів освіти своєрідних соціально-психологічних служб, як одного із різновидів розв'язання даної проблеми. Також використання в роботі соціально-педагогічних технологій, ефективних методів та методик допоможуть надавати реальну допомогу фахівцю в роботі з дітьми «групи ризику», оскільки складається своєрідний алгоритм взаємодії з підлітками.

Таким чином, у діяльності соціального працівника з дітьми та підлітками «групи ризику» необхідно використання певних послідовних етапів роботи: виявлення дітей та підлітків «групи ризику»; діагностика таких дітей та підлітків, вивчення їхніх проблем; складання певної програми профілактики або корекції; втілення програми в життя; підведення підсумків, корекція отриманих результатів.

2.2. Експериментальна робота з визначення особливостей ефективної соціальної роботи з підлітками «групи ризику в умовах закладу освіти

Експериментальна робота здійснювалася на базі Піщанобрудського професійного аграрного ліцею Кіровоградської обласної ради.

В експериментальній роботі взяло участь 46 вихованців Піщанобрудського професійного аграрного ліцею, 12 педагогічних працівників закладу освіти.

Для виявлення дітей та підлітків, які можуть належати до групи ризику нами було використано методу «Первинної діагностики та виявлення дітей та підлітків «групи ризику»».

Підліткам було запропоновано відповісти на запитання анкети, які стосуються різних сторін їхнього життя та особливостей їхньої поведінки.

Відповіді підлітків порівнювалися з ключем та підраховувалися кількість співпадінь відповідей з ключем за кожним показником (шкалою).

Сумарний бал за кожною з п'яти шкал відображає ступінь її прояву. Чим більше сумарний бал, тим сильніше проявляється даний психологічний показник і тим вище вірогідність зарахування дитини до групи ризику.

Так, 9,2% респондентів відносяться до шкали «Відносини в сім'ї», що свідчить про порушення внутрішньосімейних взаємин, які можуть бути обумовлені наступними чинниками, такі як: напруженою ситуацією в сім'ї; неприязним ставленням; обмеженнями та вимогами дисциплінованості без почуття батьківської любові; страхом перед батьками та ін.

Коли напруження, яке викликане незадоволеністю стосунками в сім'ї, продовжується занадто довго, воно починає чинити сильну руйнуючу дію на здоров'я дітей та підлітків.

Наступною шкалою була «Агресивність», до її показників належать 2,3% опитуваних, що свідчать про підвищену ворожість, грубість, забіякуватість. Агресія може виражатися і в прихованих формах, таких як недобррозичливості та озлобленості.

Підвищена агресивність часто супроводжується підвищеною схильністю до ризику та є невід'ємною рисою характеру дітей та підлітків групи ризику.

До шкали «Недовіра до людей» належать 13,8% підлітків, що свідчать про сильно виражену недовіру до навколишніх людей, підозрливості, ворожості. Такі діти та підлітки часто бувають пасивними та сором'язливими у спілкуванні з однолітками через страх бути знехтуваними. Зазвичай це супроводжується комунікативною некомпетентністю, невмінням встановлювати дружні взаємини з іншими людьми.

13,8% респондентів відзначилися до шкали «Невпевненість у собі», про що свідчать про високу тривожність, невпевненість у собі, можливо, про наявність комплексу неповноцінності, низьку самооцінку. Ці якості особистості також являються сприятливим підґрунтям для різних розладів у

поведінці. Діти і підлітки, які мають високі оцінки по цій шкалі, можуть бути віднесені до групи ризику.

До шкали «Акцентуації характеру» відносяться 2,3% опитуваних.

Щодо характеристики даної групи, можна зазначити, що до групи ризику відносять наступні типи акцентуації характеру: гіпертимний тип (вирізняється завжди хорошим настроєм, високим тонусом, енергійністю, активністю, проявляє прагнення бути лідером, нестійкий в інтересах, недостатньо розбірливий у знайомствах, не любить одноманітність, дисципліни, монотонної праці, оптимістичний, переоцінює свої можливості, бурно реагує на події, дратівливий); істероїдний тип (проявляє підвищену любов до себе, посиленої уваги до себе з боку інших, потребу у захопленості, співчуття з боку навколишніх людей, намагається показати себе у кращому світлі, демонстративний в поведінці, претендує на виключне положення серед однолітків, непостійний та ненадійний в людських стосунках); шизоїдний тип (характеризується замкнутістю та невмінням розуміти стан інших людей, відчуває труднощі у встановленні нормальних взаємин з людьми, часто аутизується в свій недоступний іншим людям внутрішній світ, в світ фантазій і мрій); емоційно-лабільний тип (характеризується надмірно непередбачуваною зміною настрою. Сон, апетит, працездатність та комунікабельність залежать від настрою. Високочутливий до взаємин людей).

Нами був використаний метод спостереження, метою якого є визначення характеру спілкування підлітками, діяльності та рівня розвитку активності. Під час спостережень ми зафіксували такі прояви активності: прийняття та виконання ролей; план дій; звертання до дорослих і друзів; прояв невербальних форм діяльності; співпрацювати з іншими; комунікаційні ініціативи; дотримання соціальних стандартів і вимог; презентація знань.

Шляхом спостереження за процесом навчання підлітків «групи ризику» дозволило визначити, в чому складаються їхні головні проблеми при виконанні навчальних завдань. А саме: слабка орієнтація в правильності

виконанні навчальних завдань, непродуманість дій, неможливість виділити в об'єкті достатнє число його ознак, відсутність вміння аналізувати, імпульсивність дій, нездатність до планування, не вміння бути самостійним, неухважність, незібраність, швидка стомлюваність тощо.

Навчально-пізнавальна діяльність підлітків стимулюється не лише за допомогою застосування цікавої навчальної інформації та різноманітних методів його викладання, але й характером стосунків педагога та учнів в процесі навчальної діяльності. З'ясовано, що в атмосфері любові, доброзичливості, довіри, співпереживання, поваги до підлітка набагато легше вирішувати навчально-пізнавальні задачі. Відчуваючи, як ціняться його особистісні якості, самостійна думка, творчий пошук, він починає прагнути до свого зростання.

З метою визначення ситуації соціального розвитку підлітка необхідне проведення бесіди класними керівниками. Під час якого можна встановити, чи підлітки активні, що відбивається в їхній діяльності, які мотиви їхньої діяльності переважають, що спонукає підлітків до активності, як можна підтримати активність підлітків.

Можна запропонувати такі варіанти: створювати ситуації успіху, вибирати заохочення, подавати позитивний приклад.

Встановлено, що підлітку важливо постійно відчувати, що його думка важлива та її враховують, довіряють йому та дослухаються до нього. При цьому важливо та необхідно, щоб зміст навчальної діяльності при якому організується таке середовище, дозволяв підліткам висловлювати свою думку, давати поради, вибудовувати припущення, обирати, бути активним його учасником.

Застосування конкретних психолого-педагогічних прийомів, а також знання вікових особливостей, характеру спілкування в дружніх групах, неформальних дружніх об'єднаннях, особливостей навколишнього середовища дозволяє соціальному працівнику скласти повне уявлення про особливості їхніх ціннісних характеристик.

Варто підкреслити важливість віри педагога в можливість кожної дитини та підлітка, а відхилення в його розвитку необхідно розглядати як результат нераціонального підходу до нього.

Зауважимо, що активність дітей та підлітків в освітньому процесі залежить від:

- його особистої зацікавленості та мотивації в одержанні знань;
- рівня отриманих навчальних знань, умінь та навичків;
- взаємовідносин в колективі однолітків, між вчителями, стилем їхнього спілкування;
- характеру взаємостосунків, які панують в конкретному колективі закладу освіти, групі;
- ставлення батьків або інших дорослих осіб до процесу отримання освіти загалом та до вивчення окремих предметів зокрема;
- стилю викладання, взаємостосунки між педагогами, які панують в конкретному закладі освіти;
- його соціально-професійної орієнтації, громадської позиції про необхідність (важливість) тієї або іншого освітнього компонента тощо [26].

Високий показний пізнавальної активності формується за умов наявності всіх перерахованих чинників або якщо більшість з них представлені в оптимальному варіанті для конкретної дитини або підлітка. Негативна зміна одного з перерахованих чинників впливає на іншу. Оскільки, на практиці рідко можна спостерігати ідеальне поєднання всіх вищеназваних умов, тому педагоги та психологи шукають механізми, які здатні встановити баланс між ними.

Одним із таких механізмів може стати ситуація успіху підлітка. Необхідно зазначити, що потрібно розділяти поняття «успіх» та «ситуація успіху», оскільки ситуація – це поєднання обставин, що забезпечують успіх, а сам успіх є результатом тієї або іншої ситуації. Саме ситуацію успіху і здатний організувати педагог [26].

Успіх пов'язаний насамперед із почуттям радості, емоційного піднесення, які переживає людина після вдало виконаної діяльності. Бажаючи знов пережити позитивні емоції, суб'єкт діяльності і наступного разу з великим бажанням візьметься за подібний вид діяльності.

Таким чином, необхідно допомогти підлітку одного разу організувати та досягти позитивного результату в певній діяльності і тим самим створити у нього мотивацію досягнення успіху в майбутньому. Зауважимо, що успіх має особливе значення для підлітка «групи ризику».

У роботі з означеною категорією підлітків педагог може застосовувати різні прийоми та засоби, обговорює різноманітні питання: з частковим змістом відповіді, які вимагають порівняння двох подібних, але не тотожних предметів, питань «Чому?» (дозволяють з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки), «З чого розпочнемо працювати?», «Що будемо робити далі?» тощо.

Окрім того, висвітлюється шлях майбутньої діяльності, підліткам надається право вибору вірного варіанту серед інших, помилкових, поступово скорочуються «دوزи» допомоги, похвали та заохочення, заделегідь продумуються можливі варіанти помилок при виконанні завдань, відбувається зміна видів роботи.

Наукові дослідження показують, що ключем до створення ситуації успіху є готовність педагога вести правильно діалог, якщо він організує освітню діяльність в послідовності, що пропонується:

- орієнтація на певний вид діяльності (емоційна підготовка дітей чи підлітків до рішення певної навчальної задачі);
- забезпечення діяльності, її розбиття на послідовні дії (організація та створення умов для успішного вирішення);
- порівняння результатів, які отримані з необхідними (усвідомлене ставлення до результату своєї навчальної діяльності) [26].

Навчальний діалог педагога з підлітком передбачає ділові відносини. Спільна діяльність має значення лише в тому випадку, якщо педагог

необхідний, якщо без нього підліток не зможе справитися, якщо робота здається йому привабливим випробуванням [23].

Педагогу важливо зрозуміти, що саме, підлітки вважають діалогом.

По-перше, для підлітків діалог на занятті це комфортна доброзичлива атмосфера, коли немає страху відповідати, коли немає небезпеки отримати негативну оцінку за виконані завдання або за власну поведінку [36].

По-друге, діалог на уроці це заохочення активності того, хто ставить запитання, висловлює власну думку. Будь-яка думка не повинно бути проігнорована, всі повинні вникнути і обговорити те, про що говориться на занятті [36].

По-третє, діалог на уроці це дискусія, захист власної позиції та думки. Діалог на уроці це відсутність занудства, динамічність, жарти, сміх. Діалог на уроці це пояснення того, що незрозуміло, спроба докопатися до істини, це спільний творчий пошук усіх учасників освітнього процесу, коли всі разом намагаються вирішити навчальну проблему або задачу, це те, що цікаво [36].

І, нарешті, діалог на уроці це цінна та сприятлива форма взаємодії.

Проведене дослідження засвідчує: для того щоб діалог відбувся, необхідно володіти цілим комплексом умінь, які можна розділити на дві групи.

У першу групу увійшли уміння, необхідні педагогу при підготовці і плануванні освітнього діалогу. Важливо, щоб педагог [39]:

- відібрав навчальний матеріал з урахуванням досвіду підлітків, на основі якого можлива організація сприятливого діалогу;
- виділити головні питання для обговорення;
- окреслити модель взаємодії педагога та підлітка;
- підібрати дидактичні матеріали, стимулюючі діалогову взаємодію.

Інша група умінь потрібна педагогу вже в процесі проведення діалогу та включає такі уміння [39]:

- працювати з урахуванням набутого досвіду підлітка;
- правильна постановка запитань;

- не використовувати закриті запитання;
- не використовувати негативні думки;
- узагальнювати висловлювання підлітків, надаючи їм наукове забарвлення.

Крім того, для створення сприятливого клімату, підтримки творчої та сприятливої психологічної атмосфери, необхідно [39].

- виявляти шанобливе ставлення до підлітків;
- персоніфікувати заохочення за добре виконану роботу та участь в діалозі;
- надавати своєчасну та диференційовану підтримку;
- висловлювати довіру до підлітка;
- стимулювати інтерес підлітків;
- надавати підтримку підліткам в розвитку у них позитивної самооцінки.

Варто наголосити, що описаний перелік умінь, що налаштовує педагога на діалог, не є вичерпним, оскільки є тільки лише своєрідний підґрунтям безпеки для педагога і підлітка, початок для більш успішної взаємодії.

Далі нами було здійснено опитування підлітків та педагогів щодо виявлення реального стану профілактичної роботи стосовно дітей та підлітків «групи ризику» в закладі освіти.

Встановлено, що серед напрямків соціально-виховної роботи закладу освіти є профілактичні заходи, які впроваджуються хаотично, спонтанно; відсутнє науково-методичне забезпечення і простежується недостатнє розуміння педагогічними працівниками сутності профілактичної роботи та своєї ролі у цьому процесі; відсутність наступності у процесі профілактичної роботи та мотивації у дітей до взаємодії з соціальними педагогами; недостатній рівень володіння спеціальними знаннями та відповідної підготовки педагогічних працівників щодо виявлення та роботи з дітьми та підлітками «групи ризику», що породжує негативне ставлення їх до

педагогів, до закладу освіти, і як наслідок – відчуження дітей та підлітків від даного суб'єкта та інституту соціалізації [40].

Отже, проведене експериментальне дослідження дало можливість визначити особливості ефективної соціальної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти, що розглядаються як цілеспрямовано-організовані дії, необхідні для забезпечення ефективності процесу профілактичної роботи з дітьми та підлітками «групи ризику».

Перша особливість це створення життєвого соціально-зорієнтованого простору для дітей та підлітків, що передбачає:

- організацію соціального середовища для дітей та підлітків «групи ризику», яке б сприяло задоволенню їхніх потреб та просоціальних інтересів, налагодженню стосунків із сім'єю;

- спеціально організовану взаємодію фахівців соціальної сфери з унікальним суб'єктивним світом підлітків «групи ризику», завдяки чому може відбуватися посилення мотивації їх до позитивних особистісних змін [47].

Для організації життєвого соціально-зорієнтованого простору дітей та підлітків «групи ризику» важливе значення має його технологізація, яка є необхідним організаційно-педагогічним аспектом забезпечення процесу профілактичної роботи з дітьми та підлітками «групи ризику», його чіткості та прогнозованості [47].

Друга особливість це формування превентивного потенціалу дітей та підлітків «групи ризику», яка спрямована на змістове наповнення профілактичної роботи з дітьми та підлітками «групи ризику» та передбачала розвиток у них прихованих особистісних нахилів, що можуть попередити прояв їх деструктивної поведінки та вибір деформованого способу життя [45].

Третя особливість полягає у забезпеченні відповідної кваліфікованої підготовки фахівців соціальної сфери до профілактичної роботи з дітьми та підлітками «групи ризику», що передбачає організацію цілеспрямованого,

науково обґрунтованого та методично наповненого процесу надання спеціалістам, які залучені до цієї роботи (організація роботи методичних семінарів для педагогічних працівників закладів освіти, закладів соціальної сфери щодо профілактичної роботи з дітьми та підлітками «групи ризику» тощо).

2.3. Організація профілактичної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти

З метою висвітлення питання організації профілактичної роботи необхідно прослідкувати етапи соціально-педагогічних технологій профілактичної роботи.

Для початку необхідно сформувати і дослідити бази даних дітей та підлітків, які мають схильність до різних видів залежностей.

Соціальний працівник, на підставі банку даних дітей та підлітків «групи ризику», оформлює окремий закритий банк даних дітей та підлітків, схильних до різних видів залежностей, який доповнюється особистими відомостями, які одержані самим фахівцем з різних джерел [51].

На наступному етапі необхідно розробити «портрет» різних видів негативних залежностей дітей та підлітків в закладі освіти, з метою конкретизації загальних тенденцій розвитку залежності серед неповнолітніх в даному освітньому закладі [51].

Для здійснення розробки «портрета» негативних залежностей дітей та підлітка, соціальний працівник використовує діагностичні технології і різноманітні методи дослідження соціальних ситуацій дітей та підлітків для визначення: переліку типів речовин, які вживають діти та підлітки (алкоголь, наркотики, токсичні речовини, медичні препарати); досвіду їхнього вживання цих речовин; джерел доручення до даних речовин; місць розповсюдження цих речовин; чинників можливого виникнення залежності; відносини дітей та підлітків до вживання цих речовин; до тих, що вживають; до поширення та до можливої допомоги [52].

Наступним етапом є дослідження джерел інформації про дітей та підлітків, які схильні до залежності в закладі освіти.

Назаний етап є дуже важливим компонентом роботи соціального працівника, що пов'язане з необхідністю ретельної, постійної експертизи як самої інформації про дітей та підлітків, що вживають психотропні речовини, їх проблеми, шляхи поширення речовин, так і каналів, з яких отримана дана інформація може надходити [52].

Соціальний працівник, здійснюючи свою діяльність в межах професійної етики, професійної конфіденційності і таємниці, повинен організувати інтенсивний обмін, збір інформації про дітей та підлітків, схильних до вживання, що спробували речовини, що вже вживають, які викликають неспокій в зв'язку з вищеназваними проблемами. Основними джерелами означеної інформації можуть бути як вчителі, класний керівник, так і психолог і батьки [57].

На наступному етапі необхідно розробити схему організації контактів з дітьми і батьками.

Організація позитивних стійких контактів соціального працівника з потенційними клієнтами – з дітьми та підлітками та їхніми батьками може здійснюватися:

- за допомогою встановленні довірливих стосунків з дітьми та підлітками в умовах закладу освіти, адекватного ставлення до їхніх проблем та можливих труднощів;

- за допомогою донесення до дитини та підлітка, батьків значущість для подолання можливої небезпечної залежності як позитивних можливостей самої дитини та підлітка, так і професійної допомоги соціального працівника, що гарантує конфіденційність і таємницю звертання;

- за допомогою налагодження зворотного та взаємного зв'язку з оточуючим середовищем дітей та підлітків, та їх найближчого оточення (педагогами, батьками, однолітками тощо) шляхом різноманітних

досліджень, опитувань, анкети, інтерв'ю, неофіційного спілкування з підлітком [54].

В умовах контактної взаємодії найкраще виявляються всі особистісні властивості суб'єктів взаємодії, сам факт його встановлення приносить їм інтелектуальне та емоційне вдоволення.

Серед головних принципів організації контактної взаємодії виступають такі: емоційне та інтелектуальне співпереживання; сприяння; довіра; зацікавленість [63].

Наступни етапом є консультивання, яке виявляється в діяльності соціального працівника в якості інструмента організації контактів з потенційним клієнтом; способом надання допомоги і соціально-педагогічної підтримки дитині та підлітку, що знаходиться в стані переживання певних проблем з алкоголем, наркотиками та іншими психотропними речовинами, всім дітям та підлітками, які задіяні з різноманітними питаннями [62].

Далі етап – розробка програм профілактичної роботи, який здійснюється на основі можливостей ефективної взаємодії соціального працівника і потенційного клієнта (дітей та підлітків «групи ризику»), що складаються на попередніх етапах роботи [62].

Зміст програми індивідуальної профілактичної діяльності з дітьми та підлітками, які мають проблеми із різними видами залежностями, можуть розроблятися та реалізовуватися соціальним працівником тільки під контролем наукового консультанта – професійного фахівця з питань залежності (лікаря-нарколога, психолога, який спеціалізується в даній галузі) [58].

Здійснюючи індивідуальну профілактичну діяльність, соціальний працівник може акцентувати увагу на позитивні сторони особистості дитини та підлітка «групи ризику», враховуючи такі, які він починає розв'язання своїх проблем; допомогти в усвідомленні взятті відповідальності за вибір стратегії поведінки дитини та підлітка «групи ризику»; сприяти у визначенні шляхів у напрямку виходу з проблемної ситуації дитини та підлітка; сприяти

усвідомленню необхідності звернення за допомогою до кваліфікованих фахівців (нарколога, фахівцям центрів соціальної, психологічної, медичної допомоги тощо) [3].

Зміст програми групової профілактичної діяльності можуть бути розроблені як інформаційно-пропагандистські програми; рольові програми; ігрові програми; ділові програми; дозвілєві програми; програми, які спрямовані на формування стійкого позитивного ставлення до можливостей власного здоров'я та негативного ставлення до вживання речовин, які викликають різних видів залежностей [3].

Ключові особливості соціально-педагогічної профілактики проявляються в тому, що вони направлені на випереджаюче формування позитивних життєвих установок, цінностей, досвіду дитини та підлітка; з іншого боку – об'єктом уваги виступають діти та підлітки, які отримали негативний життєвий досвід та ті, які потрапили в соціально небезпечну ситуацію [3].

Варто зауважити, що педагогічна взаємодія в рамках соціально-педагогічної профілактики повинна базуватися на принципах гуманної педагогіки, а сам педагог повинен виступати свідомим носієм та організатором гуманної педагогіки в щоденній взаємодії з дитиною та підлітком. При цьому особливо важливо, щоб базові принципи соціальної педагогіки (прийняття дитини як мети та цінності освітнього процесу), адекватний облік у взаємодії з ним його психологічних, фізіологічних, статево-вікових особливостей, були б забезпечені не тільки по-управлінському, але й технологічно.

Вищезначене вимагає відповідність відповідним вимогам соціальним працівником для забезпечення ефективної реалізації технології індивідуально-групової профілактичної діяльності [11].

- соціальний працівник має бути наділеним чіткими повноваженнями в організації профілактичної діяльності та допомоги дітям та підліткам «групи ризику»;

- соціальний працівник має бути забезпечений на рівні територіальної адміністративної системи можливостями співпраці і взаємодії з організаціями та відповідними фахівцями, що здатні впливати позитивно на розв'язання проблем дітей та підлітків;

- соціальний працівник має бути включений в цілісну регіональну систему контролю й аналізу результатів профілактичної діяльності структур управління, установ, організацій;

- соціальний працівник має бути забезпечений науково-методичним та технологічним інструментарієм з профілактичної діяльності.

Крім того, він повинен володіти наступними відповідними особистісними та професійними якостями, а саме:

- зразковим авторитетом і довірою в середовищі дітей та підлітків;
- вмінням встановлювати та підтримувати позитивний контакт та стосунки з дітьми та підлітками, а також іншими педагогами та батьками;
- уміння зберігати таємниці підлітка та його проблем;
- готовність до діагностики та виявлення потреб та проблем дітей, якими б особистісними особливостями вони не володіли [36].

У своїй індивідуально-профілактичній роботі з дитиною, яка знаходиться в соціально небезпечній ситуації, соціальний педагог повинен керуватися наступними «заповідями»: «не нашкодь»; «не оцінюй дитину»; «приймай людину такою, якою вона є»; «дотримуйся принципу конфіденційності»; «не віднімай у клієнта право відповідати за свої вчинки»; «ніколи не давай порад дитині»; «мінімум спеціальних термінів»; «дотримуйся принципу добровільності» [36].

Основними принципами у соціально-педагогічній роботі з підлітками «групи ризику» є: заміна домінуючого у виховній діяльності спеціаліста на самого вихованця, який визначає зміст та методи роботи соціального педагога; орієнтація на потенційну соціальну психологічну повноцінність особистості підлітка, яка проходить реабілітацію, і повертається у звичне її соціальне середовище; постійне вивчення так званої «винятковості»

особистості підлітка у процесі корекційно-реабілітаційної роботи має здійснюватися у тісній взаємодії фахівців.

Надання індивідуальної конфіденційної допомоги і супроводу дітям та підліткам, які вже мають проблеми з небезпечною для здоров'я залежністю – задача ще більш складна, ніж ефективна соціально-профілактична робота з проблем алкоголю чи наркоманії [37].

Організація профілактичної роботи у закладі освіти передбачає виявлення та соціальний супровід дітей та підлітків «групи ризику». За допомогою комплексну анкет, опитувань та методик (наприклад, «матриця визначення показника благополуччя дитини», «Картка особистості дитини та підлітка», «методики первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику») було виявлено дітей та підлітків, які потребували підвищеної та особливої уваги [40].

Для роботи з даною категорією дітей та підлітків необхідне застосування технології ведення випадку (сімейні конференції, індивідуальне консультування, бесіди, тренування соціальних якостей та навичок, методи заміщення, повернення, створення позитивних проєктивних міфів, складання карти цілей тощо), яке може здійснюватися завдяки спільній взаємодії спеціальність закладів освіти та закладів соціальної сфери [42].

Одним із головних механізмів життєвого соціально-зорієнтованого простору для дітей та підлітків «групи ризику» є вплив соціальних працівників з профілактичної роботи на позаінституційну сферу, що забезпечується завдяки вуличній соціальній роботі, у процесі якої визначалися місця дислокації дітей та підлітків «групи ризику» та проведення з ними профілактичної роботи [34].

На нашу думку, вказані профілактичні заходи сприятимуть задоволенню базових потреб дітей та підлітків, формуванню їх просоціальних інтересів, налагодженню стосунків у сім'ї, з однолітками та у закладі освіти, а у разі необхідності – підготовці індивідуальних профілактичних бесід та консультацій дітей та підлітків «групи ризику» з

метою забезпечення поступовості змін у їхній поведінці та ціннісних орієнтаціях (адекватний характер спілкування, прийняття норм і правил закладу освіти, бажання навчатися тощо).

Для формування превентивного потенціалу дітей та підлітків «групи ризику», вважаємо за доцільне, розроблення та впровадження тренінгової програми «Попередження», яка включає перелік занять і спрямована на корекцію, формування та розвиток знань, умінь і навичок щодо здорового способу життя, безпечної поведінки, конструктивного спілкування, правових норм тощо.

Ми вважаємо, що найбільш ефективними методами профілактичної програми є: комунікативні вправи та ігри, вправи на визначення міфів та фактів щодо шкідливих звичок, рольові ігри, аналіз сімейних стосунків та ситуацій, спільний проєкт («Моє улюблене дозвілля») [39].

Усе це в сукупності сприятиме актуалізації, формуванню та розвитку у дітей та підлітків «групи ризику» позитивних соціальних навичок (конструктивна взаємодія з однолітками та дорослими, відмова від адиктивної поведінки, вибір здорового способу життя тощо), особистісних якостей (відповідальність, впевненість, цілеспрямованість тощо) [39].

Соціально-профілактичну діяльність вбачаємо в проведенні систематичних заходів із превенції прояву негативних факторів, подолання причин та вже наявних проблем у підлітковому середовищі.

Одними з важливіших методів роботи та найбільш сприятливих для попередження дезадаптації підлітків «групи ризику» вбачаємо в таких [58]:

- рольова гра (груповий метод розв'язання складних проблем, який ґрунтується на тому, що учасники в межах конкретної ситуації виконують такі ролі, які чітко регламентують їх поведінку та думки);

- «Мозковий штурм» (оперативний метод вирішення конкретної проблеми на підставі стимулювання творчої активності, під час якого учасникам обговорення запропоновано висловити якомога більше варіантів вирішення, у тому числі найнезвичайніших, а потім із загального числа ідей

відбирають найбільш вдалі, які можна буде застосувати на практиці) [37, с. 45]. Названий метод дає змогу використовуватися для пошуку нетрадиційних рішень поставлених задач та виступає методом експертного оцінювання;

- тренінг (метод активного групового учіння навичкам комунікувати та життя в суспільстві в цілому): від навчання професійно-корисних навичків до адаптації нової соціальної ролі та відповідно корекцією Я-концепції та самооцінки [33, с. 515]. Під час тренінгів підлітки не тільки одержують змогу сформуванню потрібні якості та засоби комунікувати, а й вирішити особистісні проблеми та відпрацювати в безпечних умовах нові форми поведінки;

- ситуативні вправи (вправи, у яких дається характеристика конкретної життєвої ситуації, яка дійсно існувала в реальному житті, під час розв'язання якої у підлітка виникають потреби у прийнятті себе, особистого рішення, з огляду на обставини). Ситуативні вправи мають складатися таким чином, щоб їх вирішення не було очевидним, тоді вони здатні розвивати критичне мислення, навички вирішення проблем і прийняття зважених рішень [33];

- рефлексія наданої інформації (результат взаємодії соціального педагога з підлітком, що полягає у зворотньому зв'язку від учня після одержання поданої інформації). Обговорення та рефлексія дає можливість більш ретельно здійснити аналіз надану інформацію, сформуванню чіткого уявлення про розуміння її підлітком [33].

Серед основних форм соціально-профілактичної роботи з підлітками «групи ризику» в закладах освіти можуть бути: опитування, анкетування, виховні години, бесіди, семінари, круглі столи, дискусії, рольові ігри, тематичні вечори й тижні, вечори запитань та відповідей, оформлення інформаційних стендів з профілактики негативних явищ у підлітковому середовищі, спектаклі та інтерактивні вистави на соціальну тематику, консультації тощо [21].

Важливу роль в попередженні негативних виявів у підлітків також належить роботі з сім'єю. Зокрема, можливе проведення лекторіїв для

батьків, індивідуальних консультацій, батьківських бесід, семінарів-практикумів, спільна проєктна робота. Вибір методів та форм роботи, засобів діяльності найчастіше залежить від індивідуальних особливостей дезадаптованих підлітків, можливостей залучення ресурсів учнівського активу, умінь педагогів до співпраці, наявного методичного та матеріального забезпечення виховного процесу.

З метою забезпечення підготовки фахівців закладів освіти та закладів соціальної сфери до профілактичної роботи з дітьми та підлітками «групи ризику» (третя соціально-педагогічна умова) необхідна організація для фахівців (соціальних педагогів та психологів закладів освіти, соціальних працівників закладів соціальної сфери) методичних семінарів («Сутність, причини соціального феномена діти та підлітки «групи ризику», «Методичне та технологічне забезпечення профілактичної роботи з дітьми та підлітками «групи ризику» тощо), круглих столів («Соціально-педагогічна підтримка дітей та підлітків «групи ризику» та їхніх батьків», «Супервізія у соціально-педагогічній роботі з дітьми та підлітками «групи ризику» тощо), рольових ігор [21].

Означені заходи сприятимуть реалізації можливостей надання дітям та підліткам «групи ризику» кваліфікованої соціально-педагогічної допомоги під час ресоціалізації.

Працюючи з підлітками з «групи ризику», ми завжди повинні пам'ятати, що з нашою підтримкою дитина може стати суб'єктом життя, здатним допомагати собі, долати труднощі, виявляти почуття власної гідності та довіри до інших або стати пасивною людиною, залежною від зовнішніх порад, нездатним до особистого вибору та автономії, який має лише орієнтовне уявлення про те, ким він є, ким він може бути і ким він захоче стати.

Отже, для ефективного здійснення соціальної роботи з підлітками «групи ризику» соціальні працівники мають володіти діагностичними вміннями щодо виявлення таких дітей та вміннями збирати інформацію про

них, навичками розробки та застосування спеціальних профілактичних і корекційних програм з використанням технологій роботи, вміння тісно співпрацювати з родиною підлітка, залучати до цього процесу усіх суб'єктів державної системи соціальної підтримки й захисту дитинства, забезпечити взаємодію педагогів, узгодженість їх педагогічного впливу на підлітків, організувати підтримку становлення згуртованості класного та шкільного колективу, організувати змістовну дозвілєву діяльність, формувати соціально значущі риси (відповідальність, ініціативність) і адаптаційні можливості учнів.

ВИСНОВКИ

У роботі наведено теоретичне узагальнення та вирішення важливого й актуального завдання, що полягає у розкритті теоретичних аспектів проблеми та здійснення дослідно-експериментальної роботи з визначення особливостей соціальної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти. Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети та розв'язання поставлених завдань, що дало можливість зробити такі висновки:

1. Здійснено загальну характеристику підлітків «групи ризику» та висвітлено причини їх виникнення.

Виявлено, що підлітки «групи ризику» це підлітки, які в силу різних причини, біологічної чи соціальної властивості, не маючи класичних форм аномалій розвитку, викликають труднощі та проблеми в навчанні й вихованні у звичайних умовах, які можуть провокувати підвищений ризик соціальної дезадаптації.

Можна виділяють такі основні проблемні групи, які знаходяться у зоні ризику: обдаровані діти; діти з проблемами у навчанні та розвитку; хворі діти, діти з інвалідність; діти із сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах; педагогічно занедбані діти.

На основі аналізу наукових джерел встановлено, що серед основних причин появи підлітків «групи ризику» можна назвати наступні: особливості сімейного виховання (низький освітній та культурний рівень батьків, неблагополуччя сім'ї); особливості взаємодії педагогів з підлітками (слабке знання педагогом дитини, умов життя в сім'ї; недостатня робота з батьками; неврахування індивідуальних особливостей дітей та підлітків; негативне стимулювання поведінки підлітка та ін.); особливості особистості дитини та підлітка (неадекватність самооцінки та рівня домагань; невміння спілкуватися; відсутність сенсу життя; реакція на пережиту важку життєву ситуацію; емоційна недорозвиненість; безвідповідальна поведінка); негативні приклади поведінки дорослих та референтних груп; спілкування з

правопорушниками та з людьми, які мають шкідливі звички; несприятливий психологічний клімат в освітньому середовищі, конфлікти з ровесниками; вплив засобів масової інформації; негативний вплив алкоголю та наркотиків; відхилення в психічному і фізичному розвитку.

2. Проаналізовано заклад освіти як соціальне середовище для підлітків «групи ризику».

Заклад освіти є важливим етапом в житті дітей та підлітків, де вони здобувають знання, навички та цінності, необхідні для їхнього майбутнього. Це соціальне середовище сприяє розвитку особистості, формуванню міжособистісних стосунків, підготовці підростаючого покоління до життя в суспільстві і сприяє розвитку громадянської свідомості та відповідальності. Забезпечення якісної освіти та підтримки підлітків у цьому середовищі є важливим завданням для всього суспільства.

Під час діяльності з дітьми «групи ризику» в умовах закладу освіти важливо реалізовувати наступні напрями роботи: спрямування соціальної ситуації в педагогічну; об'єднання зусиль всіх суб'єктів соціального виховання з метою створення умов для особистісного розвитку дітей та підлітків; виховання етично-правової спрямованості у дітей та підлітків; формування адекватної та реальної самооцінки, здатність критично ставитися до самого себе; розвиток емоційно-вольової сфери особистості підлітка; включення в соціально значущі види діяльності, створення ситуації успіху для підлітка в певному виді діяльності; попередження таких негативних станів, як невротичні розлади та патологічні потяги (акцентуації характеру дітей та підлітків, неврози, суїциди, kleptomaniya тощо); забезпечення сприятливого соціально-психологічної атмосфери в освітньому закладі.

3. Визначено особливості соціальної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти.

Проведене нами дослідження дало можливість визначити особливості ефективної соціальної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти, які передбачають цілеспрямовану та організовану діяльність, яка

необхідна для забезпечення ефективності процесу профілактичної роботи з дітьми та підлітками «групи ризику»:

- Створення життєвого соціально-зорієнтованого простору для дітей та підлітків (організацію соціального середовища для підлітків «групи ризику» з метою сприяння задоволення їхніх потреб та просоціальних інтересів, налагодженню стосунків із сім'єю; організовану взаємодію фахівців соціальної сфери з підлітками «групи ризику», завдяки чому може відбуватися посилення мотивації їх до позитивних особистісних змін).

- Формування превентивного потенціалу підлітків «групи ризику», яке спрямована на змістовне наповнення профілактичної роботи з підлітками «групи ризику» та передбачає розвиток у них прихованих особистісних нахилів, які можуть попередити прояв їх деструктивної поведінки та вибір деформованого способу життя.

- Забезпечення відповідної кваліфікованої підготовки фахівців соціальної сфери до профілактичної роботи з дітьми та підлітками «групи ризику», яка передбачає організацію цілеспрямованого, науково обґрунтованого та методичного наповнення освітнього процесу у підготовці спеціалістів, які залучені до цієї роботи (організація роботи методичних семінарів для педагогічних працівників закладів освіти, закладів соціальної сфери щодо профілактичної роботи з дітьми та підлітками «групи ризику» тощо).

4. Розкрито зміст профілактичної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти.

Встановлено, що для організації профілактичної роботи з підлітками «групи ризику» в умовах закладу освіти необхідно: сформувати і дослідити бази даних підлітків, які мають схильність до різних видів залежностей; розробити «портрет» різних видів негативних залежностей підлітків в закладі освіти; дослідження джерел інформації про підлітків, які схильні до залежності; розробити план організації контактів з дітьми і батьками; здійснення консультування, яке виявляється в діяльності соціального

працівника в якості інструмента організації контактів з потенційним клієнтом; розробка програм профілактичної роботи.

Ключові особливості соціально-педагогічної профілактики проявляються в тому, що вони направлені на випереджаюче формування позитивних життєвих установок, цінностей, досвіду дитини та підлітка; з іншого боку – об'єктом уваги виступають діти та підлітки, які отримали негативний життєвий досвід та ті, які потрапили в соціально небезпечну ситуацію.

Проведене дослідження не претендує на повну досконалість, подальшими науковими розвідками стануть вивчення питання здійснення соціальної підтримки та супроводу дітей та підлітків «групи ризику» тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусенко А. Девіантна поведінка молоді як соціально-педагогічна проблема. Студентські наукові студії: зб. наук. праць. Херсон, 2008. С. 265-26.
2. Анищенко Л.О., Молочко Т.М. Первенція суїцидальної поведінки підлітків: методичні рекомендації. Чернігів, 2021. 87 с.
3. Артеменко Т. Програма «важковиховувані діти». Психолог. 2005. №4. С. 8-13.
4. Архипова С. П. Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Черкаси-Ужгород : Мистецька лінія, 2002. 268 с.
5. Багрій Т. Гуманістичні основи виховання «важких» дітей у спадщині В. Сухомлинського і в спеціальній школі. Студентські наукові студії: зб. наук. Праць. Херсон, 2003. С.8-10
6. Безпалько О. В. Дитячі громадські організації в системі соціального виховання. Вісник психології і соціальної педагогіки [Електронний ресурс]: Зб. наук. праць. Випуск 1. К., М., 2009.
7. Богданов С. О., Залеська О. В. та ін. Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості. стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах: навч.-метод. посіб. Київ: Пульсари, НаУКМА, 2017. 208 с.
8. Биков В. Відкрита освіта і відкрите навчальне середовище. Теорія і практика управління соціальними системами. Харків: НТУ «ХП», № 2, 2008. С 16–123.
9. Бобренко, Н.С. Робота соціального працівника з дітьми групи ризику: теорія та практика. Педагогіка та психологія. 2019. № 1. С. 36-41.
10. Вайнола Р.Х. Рудкевич Н.І. Механізми соціалізації студентської молоді в освітньому середовищі вищого навчального закладу. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка.: збірник наукових праць. Вип. 21. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016 р. С.3-7.

11. Вайнола Р.Х. Технології соціально-педагогічної роботи: Курс лекцій. К. : КМПУ імені Б.Д.Грінченка, 2008. 152с.
12. Васьківська Г.О. Освітнє середовище як чинник формування життєпростору старшокласників. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719930/1/VHO%202020%2004%2007.pdf>
13. Ващенко І. В., Кондрацька Л. В. Соціально-психологічна діяльність з підлітками «групи ризику». Збірник наукових праць. Психологічні науки. 2014. Вип. 2.13(109). С. 39–46.
14. Вітвицька С. Вплив освітнього середовища вищої школи на формування готовності майбутніх вчителів до інноваційної виховної діяльності. Теорія і методика професійної освіти. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2021/31/part_1/30.pdf
15. Горбатюк О.В. Організація соціально-педагогічної взаємодії для забезпечення роботи з дітьми «групи ризику». Науково-педагогічні студії. 2019. №1. С. 73–77.
16. Голуб Н. М. Корекційно-розвивальне освітнє середовище як фактор профілактики порушень писемного мовлення. Постметодика. 2013. № 3. С. 32-36.
17. Гурлева Т. Важковиховувані діти потребують розуміння. Обдарована дитина. 2012. №2. С. 41-44.
18. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. 536 с.
19. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. 2-ге видання / За заг. ред. проф. І.Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2013. 536 с.
20. Єр'оміна Л. Є. Практикум з соціальної роботи : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладі; за заг.ред. О. В. Федорові. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2017. 140 с.
21. Журавель Т. В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності. Соціальна педагогіка : навч. посібник / За заг. ред.

О. В. Безпалько; Авт.-кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. : К. : Академвидав, 2013. 312 с.

22. З досвіду корекційної роботи практичного психолога і соціального педагога з дітьми з девіантною та деліквентною поведінкою : посіб [Електронний ресурс]. / авт. кол. ; упор. Ю. А. Луценко. Київ: Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2015. 129 с.

23. Загороднюк І. Психолого-педагогічна підтримка дітей із групи ризику у системі навчально-виховного процесу. Вісник Чернівецького університету. Педагогіка і психологія. 2019. № 90. С. 7–13.

24. Заверико Н.В. Соціально-педагогічна корекція: розвиток поняття в історичній перспективі. Вісник ЗНУ:збірник наукових праць. Педагогічні науки. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. 2. С. 60-64.

25. Запобігання інституціоналізації дітей раннього віку. Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей: Метод. посіб. / Авториупоряд. Алексеєнко Т. Ф., Безпалько О. В., Бервено Н. О., Петрочко Ж. В. та ін.; За заг. ред. І. Д. Зверєвої, Петрочко Ж. В. К.: Століття, 2008. 224 с.

26. Іванюк І., Соловйова В. Створення безпечного середовища: протокол безпеки при суїцидальній поведінці підлітків. Молодь і ринок, 2021. №7-8. С.67–72

27. Капська А.Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання). загальна ред.: І. Зверєвої та Г. Лактіонової. Київ.: Наук. світ. 2001. 129 с.

28. Карабаєва І.І., Терещенко Л. А. Розвивальне освітнє середовище ЗДО: основні компоненти, етапи формування та критерії його оцінювання. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v4/i16/9.pdf>

29. Козаченко О. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій шкільної молоді. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2010. № 1(24). С. 37–42.

30. Котова Н. С. Соціальна робота з дітьми-сиротами. Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки», 2018. С. 38–42.
31. Кравець І. О. Робота соціального працівника з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми, 2018. № 37. С. 210–214.
32. Кубіцький С.О. Історія соціальної роботи в зарубіжних країнах: навчальний посібник. К.: ДАКККіМ, 2009. 228 с.
33. Кубіцький С.О. Технології соціально-педагогічної роботи в зарубіжних країнах: Навч. посіб. 3-тє вид. доп. і перероб. К.: Міленіум, 2015. 300 с.
34. Кубійович В. Ю. Робота соціального працівника з дітьми «групи ризику»: проблеми та перспективи. Актуальні проблеми соціальної роботи в Україні. 2020. № 2(2). С. 70–76.
35. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
36. Мартиненко О. В. Соціальний педагог як допоміжний фахівець у роботі з дітьми групи ризику. Педагогічний процес: теорія і практика. 2019. № 3. С. 66–70
37. Мергель Т. В. Застосування інтерактивного методу «мозкового штурму» у навчальному процесі. Вдосконалення вищої медичної освіти. 2015. № 4. С. 44–47.
38. Міщенко О.В. Соціальна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Наукові записки. Серія «Психологопедагогічні науки», 2017. Том 1. С. 38-41.
39. Організація соціально-педагогічної підтримки школярів групи ризику : метод. посіб. за заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. Київ: ТОВ «Задруга», 2017. 168 с.

40. Петренко Н. С. Робота соціального працівника з дітьми «групи ризику» в сучасних умовах. Соціальна робота, 2018. №2. С.17–22.

41. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / авт. кол.: О. П. Абухажар, Н. М. Акімова, В. В. Білецька та ін ; упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко. К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. 497с.

42. Розпотнюк Л. Складні учні: поради психолога. Початкова освіта. 2011. №11. С. 5.

43. Романова Г. Л. Протиправна поведінка підлітків: технологічний аспект. Молодь в умовах нової соціальної перспективи: зб. наук. праць. К., 2012. Вип. 14, Ч.2 . С. 202-212.

44. Романовська Д. Технологія роботи з батьками. К.: Главник, 2007. 128 с.

45. Рудкевич Н. І. Методика соціально-педагогічної роботи : навчально-методичний посібник. Львів: Растр-7, 2021. 324 с.

46. Сейко Н.А. Соціальна педагогіка: Курс лекцій. Житомир: Житомир.держ. пед. ун-тет, 2002. 260 с.

47. Сорока О. П. Особливості соціальної роботи з дітьми «групи ризику» в умовах сільської школи. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки», 2019. Вип. 1. С. 145-152.

48. Соціальна педагогіка. 5-те вид. перероб. та доп. Підручник./ За ред. Капської А. Й. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 488 с.

49. Соціальна педагогіка: словник-довідник / За заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. Вінниця: Планер, 2009. 542 с.

50. Соціальна робота в Україні : навч. посіб./ І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін.; за заг. ред. І.Д. Зверєвої, Г.М. Лактіонової. К. : Наук.світ, 2003. С. 99-195.

51. Соціально-педагогічна проблема з дітьми групи ризику. Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник / за ред. І.Д. Зверєвої. К., 2006. С. 299-313.

52. Столяренко О.В. Корекція поведінкових відхилень дітей групи ризику як особливий напрям діяльності класного керівника [Електронний ресурс. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Колюбінського. Серія: Педагогіка і психологія. 2014. №41. С. 135-139.

53. Технології соціально-педагогічної роботи : навч. посіб. / за заг. ред. А. Й. Капської. К. : УДЦССМ, 2000. 372 с.

54. Ткачук Н. Інноваційне освітнє середовище як умова розвитку професійної компетентності педагогів. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки. 2015. №1. С. 124-129.

55. Токарева Н. М. Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів]. Київ, 2017. 548 с. 64

56. Троценко О. М. Розвиток професійної соціальної компетентності соціального працівника: досвід реалізації. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія, 2019. № (68). С. 50-56.

57. Федоруц М.В. Формування соціальної компетентності школярів у процесі партнерської співпраці загальноосвітніх навчальних закладів і родин. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка . Соціальна робота. 2015. Вип. 36. С.192- 194.

58. Холодецька Н. Робота з дітьми «групи ризику». Соціальний педагог, травень. 2010. №5. С. 27-56.

59. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

60. Цюняк О. Деякі аспекти формування професійної готовності майбутніх магістрів початкової освіти до інноваційної діяльності у закладах вищої освіти. Гірська школа Українських Карпат. Наукове фахове видання з педагогічних наук. №18, 2018. С.137–143.

61. Чорна І. В., Алексеєнко Н. В. Девіантна поведінка підлітків. Особистість, суспільство закон. Харків. 2019. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/13246/Deviantna%20povedinka_Chorna_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y

62. Шахрай В.М. Технології соціальної роботи : навч. посіб.. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.

63. Шпеник С. З. Діти «групи ризику» як об'єкт соціальної роботи. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота. Вип. 21. 2020. С. 212–214.

ДОДАТКИ

Методика первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику»

Вікові межі: учні підліткового віку.

Інструкція: «Вам пропонуються запитання, які стосуються різних сторін Вашого життя та особливостей Вашої поведінки. Якщо Ви щиро відповісте на кожне запитання, у Вас буде можливість краще дізнатися про самого себе.

Тут немає правильних чи неправильних відповідей. Відповідайте на кожне питання наступним чином: якщо згодні, відповідайте «так», якщо не погоджуєтеся відповідаєте «ні».

Працюйте швидко, довго не роздумуйте».

1. Чи вважаєш ти, що людям можна довіряти?
2. Чи вважаєш ти, що єдиний спосіб досягти чогось в житті – це турбуватися насамперед про себе?
3. Чи легко ти заводиш друзів?
4. Чи важко тобі говорити людям «ні»?
5. Чи часто хтось із батьків несправедливо критикує тебе?
6. Буває так, що твої батьки неприязно ставляться до твоїх друзів, з якими ти зустрічаєшся?
7. Чи часто ти нервуєшся?
8. Чи бувають у тебе зміни настрою без причини?
9. Зазвичай ти є центром уваги в компанії однолітків?
10. Чи можеш ти бути привітним навіть з тими, кого явно не любиш?
11. Чи правда те, що ти не любиш, коли тебе критикують?
12. Чи можеш ти бути відвертим з близькими друзями?
13. Чи буває, що іноді ти дратуєшся настільки, що починаєш кидатися предметами?

14. Чи здатний ти на грубі жарти?
15. Чи часто у тебе виникає відчуття, що тебе не розуміють?
16. Буває у тебе відчуття, що за твоєю спиною люди говорять про тебе погане?
17. Чи багато в тебе близьких друзів?
18. Чи соромишся ти звертатися до людей за допомогою?
19. Тобі подобається порушувати встановлені правила?
20. Чи буває у тебе іноді бажання завдати шкоду іншим людям?
21. Чи дратують тебе батьки?
22. Чи завжди ти вдома забезпечений всім життєво необхідним (місце для сну, їжа, одяг)?
23. Ти завжди впевнений у собі?
24. Зазвичай ти здригаєшся від незвичного звуку?
25. Чи здається тобі, що твої батьки тебе не розуміють?
26. Свої невдачі ти переживаєш сам?
27. Чи буває так, що коли ти залишаєшся один, твій настрій покращується?
28. Чи здається тобі, що у твоїх друзів щасливіша сім'я, ніж у тебе?
29. Чи відчуваєш ти себе нещасним через брак грошей в сім'ї?
30. Чи буває так, що ти злишся на всіх?
31. Чи часто ти почуваш себе беззахисним?
32. Чи легко ти освоюєшся в новому колективі?
33. Чи важко тобі відповідати в школі перед всім класом?
34. Чи є у тебе знайомі, яких ти взагалі не можеш переносити?
35. Чи можеш ти вдарити людину?
36. Ти іноді погрожуєш людям?
37. Чи часто твої батьки наказували тебе?
38. Коли-небудь у тебе з'являлося сильне бажання втекти з дому?
39. Чи думаєш ти, що твої батьки часто поведуться з тобою як з дитиною?

40. Чи часто ти відчуваєш себе нещасним?
41. Ти легко можеш розсердитись?
42. Ризикнув би ти схопити за вуздечку коня, що біжить?
43. Чи вважаєш ти, що є багато дурнувятих моральних норм поведінки?
44. Чи страждаєш ти від нерішучості та сором'язливості?
45. Чи відчував ти, що тебе недостатньо люблять в сім'ї?
46. Чи вважаєш ти, що твої батьки живуть своїм окремим життям?
47. Чи часто ти втрачаєш впевненість у собі через зовнішній вигляд?
48. У тебе часто буває веселий та безтурботний настрій?
49. Ти рухлива людина?
50. Чи люблять тебе твої знайомі, друзі?
51. Чи буває так, що твої батьки тебе не розуміють і здаються тобі чужими?
52. При невдачах буває так, що у тебе з'являється бажання втекти кудись подалі та не повертатися?
53. Чи бувало, що хтось із батьків викликав у тебе почуття страху?
54. Твої батьки критикують твій зовнішній вигляд?
55. Чи заздриш ти іноді щастю інших?
56. Чи часто ти відчуваєш себе самотнім, навіть перебуваючи серед інших людей?
57. Чи є люди, яких ти ненавидиш по-справжньому?
58. Часто ти б'єшся?
59. Чи легко ти просиш про допомогу іншу людину?
60. Чи легко тобі всидіти на місці?
61. Ти охоче відповідаєш біля дошки у школі?
62. Буває так, що ти настільки пригнічений, що довго не можеш заснути?
63. Чи часто виявляв, що твій приятель тобі набрехав?
64. Чи часто ти сваришся, лаєшся?
65. Міг би ти без тренування керувати парусним човном?

66. Чи часто у вашій сім'ї бувають сварки?
67. Чи вважаєш ти одного зі своїх батьків дуже нервовим?
68. Чи часто ти відчуваєш себе нікчемним?
69. Чи хвилює тебе відчуття, що люди можуть відгадати твої думки?
70. Ти завжди робиш все по-своєму?
71. Чи бувають твої батьки занадто суворими до тебе?
72. Чи соромишся ти в товаристві малознайомих людей?
73. Чи часто тобі здається, що ти чимось гірший за інших?
74. Чи легко тобі вдається підняти настрій друзям?